

PUBLICATIONES

UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

SECTIO PHILOSOPHICA
TOMUS XII. – FASCICULUS 1.

E TYPOGRAPHEO UNIVERSITATIS

MISKOLC 2007

TARTALOMJEGYZÉK

Kovács Éva: Újkeletű frazális igék az angol nyelvben	5
Tellingier Dušan: A kultúra szerepe a fordításban (A fordító kulturális kompetenciája szemszögéből)	15
Gyarmati Gábor: Politikusi jellemábrázolások Ignóty 1908 és 1919 közötti publicisztikájában	23
Szalai Zsolt: A történetfilozófia pszichologizáló jellege Kornis Gyulánál	35
Szalai Szabolcs: Montesquieu Európa-felfogása	41
Karlovitz János Tibor: Tankönyvkutatási perspektívák	47
Dobrovits Mihály: A türk hatalom Kína és az arabok közt	63
Fekete Sándor: Nemzet és kisebbség Bibó István életművében	73
Feketéne Pál Enikő: Bibó István gondolatai – politikai filozófiai aspektusból	81
Havasi Virág: Bizalom és korrupció: szerepük, hatásaik, forrásaik, összefüggéseik és alakulásuk Magyarországon	97

ÚJKELETŰ FRAZÁLIS IGÉK AZ ANGOL NYELVBEN

KOVÁCS ÉVA

1. A probléma

A frazális igék, azaz az ige + viszonyszós szerkezetek széles körben használatosak az angol nyelv mind írott, mind beszélt változatában. Számuk állandóan változik, szinte naponta születnek új alakok; különösen a köznyelvben, de az üzleti, kulturális, tudományos és műszaki élet különböző területein is. Flexibilitásuk és a szövegkörnyezethez való alkalmazkodóképességük következtében a szóalkotás produktív módjaiként tarthatjuk számon őket. Érthetően valóságos kihívás elé állítják a lexikográfusokat: a gyors fejlődésükkel való lépéstartás céljából minden fontos kiadó 4-5 évenként felújítja frazális igei szótárait. Míg a *Cambridge Phrasal Verbs Dictionary* 1997-es kiadása 4500 frazális igét tartalmazott, a felújított 2006-os kiadása már 6000-et. Az *Oxford Phrasal Verbs Dictionary for Learners of English* (2007) című szótárban pedig 7000, a brit, illetve az amerikai angolban napjainkban használatos frazális igei szócikk található.

A frazális igék az angol nyelvbe való nagyszámú beáramlásukon túl sajátos szintaktikai, szemantikai és stilisztikai tulajdonságokkal rendelkeznek. Nem csoda, hogy az angolul tanulók a nevük pusztá hallatán pánikba esnek, és igyekeznek elkerülni használatukat.

E tanulmány célja kettős: egyrészt arra a kérdésre keres választ, miért van szükség új frazális igékre és milyen tényezők játszanak szerepet létrejöttükben, másrészt azt vizsgálja, milyen kifejezésbeli és tartalmi jegyek jellemzik őket.

2. Miért van szükség új frazális igékre?

2.1. A társadalmi változás, a gondolkodás fejlődésének szerepe

Számos oka van, hogy miért bővül olyan nagymértékben napjainkban a frazális igék állománya. Néhány új frazális ige a társadalmi változásnak, a gondolkodás fejlődésének eredménye, mivel az új jelenségek leírására új szavakra, kifejezésekre van szükség, különösen a tudomány, technika, valamint az üzleti, politikai és kulturális élet területén. Ez a fejlődés nem áll meg, éppen ezért biztos vagyok benne, hogy még újabb és újabb frazális igék születésének lehetünk tanúi.

-2.1.1. Informatika, az internet

Bármilyen számítástechnikai szakszöveg a frazális igék nagyszámú használatáról árulkodik. Mivel a számítógépek és az internet széles körű használata az elmúlt néhány évtizedre nyúlik vissza, a frazális igék ilyen szakszövegekben mindenképp új fejleményeknek tekinthetők. Sokszor terminológiai űrt töltenek be, és fogalmi

neologizmusoknak tekinthetők.

Ennek alátámasztására, vizsgáljuk meg a következő példaanyagot, amely a *Microsoft Windows Vista* termékismertetőjében található (www.windowsvista.com):

to protect you against *pop-ups*
 the Windows Vista *lineup*
 scheduled *backup* of user files
drop-down menus
 Windows *Update*
 The text is *laid out* horizontally.
 to *search over* tasks, categories, or Control Panel icons
 the process of *setting up* a new computer
 to *scale up* its interface
 to *search over* a specific location
 Audio *output* capability
 to *click on* a Search Folder
 to *scale up* the desktop experience
 to *share* those files *out*
opt-in online service drive
 to *download* more from an online gadget gallery
 the *drop-down* list
 to change the page *layout*
 where hackers *break into* a system
 a simple file *cleanup* utility
clean up cached pages
 the *opt-in* filter
 a single mouse-*click on* the Security Status Bar
 this *update* process
 to *plug in to* Internet Explorer
 to *log on to* the Internet
 to *log into* Windows Vista
 the *drop-down* menu
 Windows Complete PC *Backup* and Restore
 Internet Explorer *add-ons*
 to *back up* key files
 access to *input/output*
 Windows *Backup* and Restore
 improved *startup* and sleep performance
 media *playback*
 an inefficient *layout* of files on the hard disk
 to *speed up* system performance

Network Setup*dial-up connections*the window will *scroll down**to shut down or log off from your mobile PC**to turn off your wireless connection*to balance the *tradeoff* between power conservation and system performanceNavigational pen flicks include *drag up, drag down, move back, and move forward.**scratch-out capabilities*high-fidelity print *output*

Parkinson (2007: R1) utal néhány más, a számítástechnikában használatos új frazális igére. Ezek közül a következőket emelem ki:

time out 'go beyond a particular time limit and stop working or be no longer valid'; *mouse over* 'move the mouse so that you point to a particular area on the screen'; *click through* 'visit a website by clicking on a link or advertisement on another web page'; or *page down/up* 'move forwards/backwards in a computer document or web page'

-2.1.2. Üzleti nyelv

A gazdaságban, az üzleti életben, a bankvilágban bekövetkezett változások is visszatükröződnek az új frazális igék megjelenésében. Csakúgy, mint az informatika nyelvezetében, a frazális igéknek az üzleti diskurzusban is terminológiai ürt betöltő szerepük van. Vegyük szemügyre a következő ilyen összetett igei szerkezeteket, amelyeket a *Really Learn 100 Phrasal Verbs for Business* (2005) című, szintén a Parkinson által szerkesztett könyvben találtam:

The market has *bottomed out* and share prices are rising again.

Two French businessmen tried to *buy the firm out*.

As share prices rose, shareholders *cashd in* by selling their stocks.

A lot of busines was *drummed up* by word-of-mouth advertising.

Oil producers met to *hammer out* a deal to prevent prices from falling.

We've *hooked up with* a firm in Germany to make the printers.

The bank has been accused of *ripping off* customers.

They are able to *roll* new products *out* very quickly.

We are hoping that the new board will *shake the business up* a bit.

The company has spent over \$ 3 million on *smartening up* its retail outlets.

Some insurance companies have *ramped up* their prices over the last few years.

2.2. Újságnyelv

Stilisztikai sajátosságai következtében, a frazális igék rendkívüli népszerűségnek örvendenek az újságírók nyelvhasználatában. Nagyon rugalmas módon leegyszerűsítik és élénkebbé, szemléletesebbé teszik a leírást.

A frazális igék gyakran fordulnak elő újságcikkek címeiben, különösen a főnevesült változatuk, amelyeknek számbeli gyarapodása is új jelenségnek számít a frazális igék fejlődésében. Érdekes módon sokszor a már meglévő frazális ige új keletű változataként tűnnek fel. Ami az újságnyelvet illeti, mint a frazális igék is általában, a főnevesült változatok sokkal gyakoribbak a bulvár, mint a minőségi lapokban. Nemcsak, hogy meghatározzák az újságcikk témáját, hanem az olvasó érdeklődésének a felkeltését is szolgálják. A fentieket támasztják alá az alábbi, a *Daily Scottish Mail* című bulvárlapból vett, főnévként használt frazális igék (2007. július 11.):

Tories' benefits *shake-up* will make marriage pay
 Bodice *rip-off*
 Are we too proud to take America's *hand-me-downs*?
Buyout bosses may face higher taxes
 Bid talk *bumps up* Sainsbury's
 Let's *sort it out*
 LA life is great but jet lag will *burn* Becks *out*
 Federer, Nadal *serve up* overdue classic
 Don't *write off* Monty, says Shrink

2.3. Köznyelv és szleng

Közismert tény, hogy a frazális igék nagyon termékenyek a köznyelvben, különösen a szlengben. A *Longman Dictionary of Contemporary English* (2006) definíciója szerint, a szleng nagyon informális, gyakran durva nyelvhasználatra vall, amely különösen egy bizonyos csoporthoz tartozó emberek, mint például a fiatalok vagy bűnözők sajátja.

Az Ayto által szerkesztett, *Oxford Dictionary of Slang* (1998), amely az élet nagyon különböző területeit fogja át, és jelentős mennyiségű szleng szót és kifejezést generál, igencsak bővelkedik frazális igékben. A szótár külön erénye, hogy végigköveti a szavak időbeli fejlődését, megjelölve mindegyik szócikk első megjelenését és azt, hogyan változtak ezeknek a csalafinta szavaknak és kifejezéseknek a jelentései az évek során. Mint Ayto (1998) utal rá, az utánuk található évszám az első megjelenési idejüket mutatja. Ami a szleng kifejezéseket illeti, az új jelentések gyakran hosszú ideig élnek a beszélt nyelvben, mielőtt nyomtatott formában is megjelenének. Ezt a második évszám jelöli annak a személynek a nevével együtt, aki először használta, illetve a folyóirat, újság

címével, amelyben először felbukkant.

Vegyük például azokat a szleng frazális igéket, amelyek jelentése 'elront, elbaltáz, elcsesz': *ball up* (1959), *fuck up* (1969), *louse up* (1972), *muck up* (1959), *piss up* (1976), *snarl up* (1960), *foul up* (1958), *balls up* (1961). Ide sorolandó a *cock up* és *screw up* frazális ige is, amelyek a szótár szerint viszonylag új szavaknak számítanak. A következő információkat találjuk róluk a fent említett szótárban:

cock up (1948) British from slang senses of the noun *cock*, penis, nonsense. *Graham Swift*: I'm sorry I cocked things up for you (1983).

screw up (1943) From *screw* copulate, probably as a semi euphemistic substitute for *fuck up*. *Peter Niesewand*: Military men usually screw things up ... And the people are bloody glad to see the back of them (1981).

A *drop off* (1862) és *go off* (1896) igék 'elalszik, elszundít' jelentésben viszonylag régi szleng frazális igei kifejezések, míg a *nod off*, *zunk out*, *kip down*, *sack out* és *sack down* viszonylag új keletűnek tekinthetők. Eredetükről a következő információk találhatóak az *Oxford Dictionary of Slang* szótárban (1998):

nod off (1845) *New York Times*: Children usually fall asleep when they are sleepy. Within minutes of seating themselves in the car, they both *nodded off* (1991).

zunk out (1970) From *zunk* lose consciousness. *New York News Magazine*: If mothers *zunk out* at three in the afternoon every day, they may continue that pattern after it's no longer necessary (1984).

kip down (1889) From the noun *kip* bed. *Weekly News (Glasgow)*: A driver whose van broke down near Bristol, decided to *kip down* in the driver's seat (1973).

sack out (1946) Mainly US from the noun *sack* bed. *Daily Telegraph*: Many young travellers... are faced with the choice of curling up in a doorway or 'sacking out' in one of London's parks (1971).

sack down (1956) From the noun *sack* bed. *E. V. Cunningham*: I lost a night's sleep. How about I sack down for a few hours? (1978)

2.4. Ifjúsági nyelv

Az ifjúság mindig is igyekszik egy kissé elkülönülni a felnőttek társadalmától, egyrészt önállóságukat, különállóságukat, egyéniségüket, másrészt egy-egy csoporthoz való tartozásukat akarják a fiatalok bizonyítani azzal, hogy sajátos nyelven beszélnek. A nyelvükben megjelenő frazális igék is az újért való lelkesedésüket, a szokatlanhoz való vonzódásukat tükrözik, alkotásmódjuk gyakran vall szellemes, ötletes nyelvalkotó készsége, nyelvteremtő fantáziára. Az olyan

frazális igék, mint a *bliss out* 'become or make someone become totally happy and relaxed', *be partied out* 'have had enough of parties because you have been to so many', *veg out* 'relax by doing nothing', *chill out* 'relax', és *zone out* 'stop thinking about thinking anything', stb. a fiatalok nyelvhasználatában jelent meg először (McCarthy – O'Dell 2004: 144, 2007: 22).

3. Hogyan jönnek létre az új frazális igék?

Mint a fentiekből kitűnik, a társadalmi, politikai, kulturális változásnak, a tudomány, a technika, a gazdaság fejlődésének köszönhetően a neologizmusok gyakori jelenségek minden nyelv fejlődésében. Neologizmus lehet egy újonnan keletkezett szó vagy kifejezés, amely új fogalmak megjelölésére, meglévő fogalmak szintetizálására, vagy a régi terminológia modernizálására szolgál. Különösen fontosak a találmányok, új jelenségek vagy új kulturális tartalmat kapó régi fogalmak azonosítására (<http://en.wikipedia.org/wiki/Neologism>). Általánosságban szólva a neologizmus a nyelvfejlődés egy bizonyos szakaszában egy kommunikációs közösségben keletkezik, terjed el, és a nyelvhasználók többsége egy bizonyos ideig újnak érzi, és nyelvi normaként általánosan elfogadja.

Ezek az alaki és jelentésbeli jegyek figyelhetők meg az újkeletű frazális igék esetében is. Az új frazális igék többsége egyrészt meglévő, meghonosodott igék és viszonyszók újfajta összekapcsolódásából jön létre, másrészt a viszonyzó kölcsönöz sajátos jelentést az igének. Sok esetben a frazális ige az ige szerepét betöltő főnév vagy melléknév, illetve egy teljes neologizmusnak számító ige egy viszonyzóval való kreatív összekapcsolásából származik (Maxwell 2005: 1-3).

3.1. Jelentésbeli neologizmus

Mint Maxwell (2005: 2) rámutat, sok esetben a meglévő frazális ige kap új jelentést. E jelentés klasszikus példája *bump someone off*, amely korábban a köznyelvi beszédben 'lepuffantani, eltenni láb alól' jelentésben volt használatos. A mai nyelvhasználatban, a következő szöveggörnyezetben találkozhatunk ezzel az igével: *There was an error message and I got bumped off the Net*, vagy *The system bumped me off after a few minutes*. Úgy tűnik, ebben az újfajta jelentésében egyre inkább a számítógépes szakszókincs terminológiái közé sorolható, vagyis a számítógép és az internet váratlan megszakadására utal 'ledobott a net' Ebben az esetben tehát az általános köznyelvi kifejezés szaknyelvbe való átvételének lehetünk tanúi.

A jelentésváltozás különösen gyakori jelenség a szleng kifejezések esetében. A szleng kifejezés *stitch someone up* (1977) 'átvág, becsap' is bizonyos jelentésváltozáson ment keresztül, mivel korábbi jelentése *incriminate* 'gyanúba kever' volt.

Woman: After shelling out £ 1.50 for a fold-up version (of an umbrella), she found that she'd been stitched up ... Two spokes were broken (1977)

(Ayto 1998).

Egy másik szleng katonai kifejezést *blow away* 'lepuffant, felrobbant' jelentésben, az amerikai dialektusban használtak először, és a vietnámi háborúban vált általános kifejezéssé. Ma már 'kinyír' értelemben bekerült a köznyelvbe.

Guardian: A gunman smiled as he shot dead a young policeman after being jilted by his girl friend, the Old Bailey was told yesterday, 'I *blew* your copper *away* because my girl friend blew me away (1991) (Ayto 1998).

3.2. A viszonyzó speciális jelentése

Új frazális igék azáltal is keletkeznek, hogy a nyelvhasználók a viszonyzó sajátos jelentését alkalmazzák kreatív módon összetételek egész sorában. Például az *out* viszonyzó olyan frazális igékben, mint *tire someone out* 'kifáraszt', melléknévi változata *tired out* gyakran a 'kimerítés, kimerülés' jelentéssel társul, és gyakran olyan szituációra utal, amikor valaki valamit olyan sokszor csinált, hogy már beleunt és nem akarja többé, mint pl. *barbecued out/partied out/conferenced out* (Maxwell 2005: 3, LS 24).

A *reciped out* eredetéről Maxwell (2005: LS 24) a következőt írja: 2003-ban, a neves szakács Delia Smith használta először, amikor bejelentette visszavonulási szándékát tévés főzőműsorából. Ez alatt azt értette, hogy már felhasználta összes ötletét ahhoz, hogy új ételreceptet állítson össze. Érdekes módon ez a frazális ige nem található meg még a legújabb frazális igei szótárban sem, ami az anyanyelvi beszélők bizonyos kommunikatív szituációbeli kreativitását és egyes frazális igék tisztavirágéletét is tükrözi.

Gyakran találkozunk olyan frazális igével is, ahol az *up* viszonyzó arra utal, hogy valami izgalmasabbá, érdekesebbé, erőteljesebbé válik, mint pl. *look up*, *cheer up*, *liven up*. Ugyanezt a jelentését vélhetjük felfedezni a következő újkeletű frazális igékben is:

big sth up 'praise or commend sth strongly'; *beef sth up* 'make sth bigger, stronger, more exciting etc.'; *jazz sth up*, *juice sth up* 'make sth more lively or exciting'; *sex sth up* 'make sth seem more exciting and interesting'; *soup up* '(a car, a computer) make changes to it so that it is more powerful or exciting'; *pep sb/sth up* 'make sb/sth more interesting, to make sb feel more lively or full of energy'; *perk up/perk sb up* 'become or make sb more lively or more cheerful'; *hype sth up* 'advertise or talk about sth sb in an exaggerated way, in order to get a lot of public attention for them' stb.

3.3. Az igei összetevő főnév

Nem ritka az olyan új ige + viszonyzós szerkezet sem, amelyben az igei összetevő nem egy gyakori alapige, mint *get*, *go* vagy *give*, hanem főnévből konvertált. Megjegyzendő, hogy ezek a frazális igék többnyire köznyelvi. Ennek illusztrálására figyeljük meg a következő példákat:

beef sth up 'make something bigger, stronger, more interesting'; *loaf around* 'spend your time in a lazy way, doing little'; *luck out* 'be very lucky'; *monkey about* 'behave in a silly way'; *moon about* 'spend time doing nothing in particular, often because you are feeling unhappy'; *pig out* 'eat too much or a lot of food'; *rabbit on* 'talk about something for a long time in a boring way'; *scarf down* 'eat something very quickly'; *sack away* 'save money by putting it in a bank, or by buying shares in a company'; *weasel out* 'avoid keeping a promise, doing your duties stb. (McIntosh, 2006)

3.4. Melléknév alapú frazális ige

Előfordul az is, hogy bizonyos frazális igékben egy melléknévből képzett ige kapcsolódik a viszonyzóhoz. Ennek bizonyítására szolgáljanak a következő példák:

big sth up 'praise or recommend something strongly'; *grey sth out* 'show writing, etc. in a faint colour on a computer screen, to show that a particular option cannot be chosen'; *pretty sth up* 'make sth look or seem better than before'; *vague sth up* 'make something seem less clear or detailed' (McIntosh, 2006)

3.5. Az igei rész teljes neologizmus

Mint ahogy Maxwell tanulmányában (2005: 1) megjegyzezi, néhány frazális ige különösen egyedülálló, mert az igei rész teljesen újkeletű, vagyis nem létezett korábban. *Gronk out* 'leáll' (gép, elektromos készülék), vagy 'elbóbiskol' (személy) jelentésben állítólag egy öseemberek csoportjáról szóló képregényből származik, amelynek címe „B.C.”, és szerzője Johnny Hart. A képregényben a *gronk* szó egy dinoszaurusz hangjára utal. A számítógépes hackerek később a hibás hardver hangjára kezdték alkalmazni. Innen származik a *gronk out* frazális ige, amely főképp valaminek a meghibásodására utal.

A frazális igék területén egy másik ilyen neologizmust képvisel a *phish* 'adatot halászni' ige, amely az interneten személyi információk csalárd módon való megszerzésére utal. Valójában, a *fish out* 'pull something out of a container' and *fish for* 'try to make someone tell you something' frazális igék alapján jött létre a *phish sth out* és *phish for sth* frazális ige, amelyet internetes csalás általi információszerezés értelmében használnak.

Egyéb neologizmus igei alapú, az *Oxford Phrasal Verbs* (2006) szótárban található frazális igék a következők:

bumble around/about 'move around in an awkward and noisy way'; *glam up/glam yourself up* 'make sb/yourself look attractive by wearing clothes, make up that look expensive'; *jut out (of sth)* 'stick out further than the surrounding surface'; informal *divvy sth up* 'divide or share sth, especially

money, between a number of people'; *duff sb up* 'hit or kick sb severely'; *faff about/around* 'waste time doing unimportant things'; *gussy sth/sb up/gussy yourself up* 'dress sb/yourself in attractive clothes'; slang *bollix sth up* 'confuse or change sth; spoil sth'; *eff off* 'a rude way of telling sb to go away'; *glom onto sth* 'become very interested in sth such as new fashion or an idea' stb.

4. Összegzés

Az angol frazális igék rendkívüli összetettségük miatt nagy kihívás elé állítják mind a nyelvtanulókat, mind a tanárokat. Közismert tény, hogy a frazális igék magas szintű ismerete elengedhetetlen feltétele annak, hogy a tanuló megközelítse a művelt anyanyelvi beszélő nyelvi kompetenciáját. Így különösen kiemelt szerepet kell, hogy kapjanak a nyelvtanításban, és ehhez a soha véget nem érő feladathoz próbált hozzájárulni a jelen tanulmány.

A fenti elemzés arra kívánt rámutatni, hogy az új keletű frazális igék legbővebb forrása a technika, a tudomány fejlődése, a társadalom változása, valamint sok neologizmusnak számító frazális ige a diáknyelvben és a média nyelvében jelenik meg először.

Az új ige + viszonzyszós szerkezetek azonban ritkán keletkeznek véletlenszerűen, létrejöttük előre megjósolható sémák alapján történik. Valójában az esetek többségében a meglévő, meghonosodott lexikai egységek kapnak új jelentést. Ezen túl a viszonzyszóknak is vannak sajátos jelentései, amelyeket számos újkeletű frazális igének kölcsönöznek. Az ige helyett használt főnevek, melléknevek, teljes neologizmusok, valamint a főnevesült frazális igék mind nagyobb számban való beáramlása a nyelvbe kétségtelen új tendenciát képvisel a frazális ige fejlődésében.

Irodalom

- Ayto, John 1998: *Oxford Dictionary of Slang*, Oxford: University Press
 Maxwell, Kerry 2005: „New word of the month” *MED Magazine* 29, April 2005
 McCarthy, Michael O'Dell, Felicity 2004: *English Phrasal Verbs in Use. Intermediate*, Cambridge: University Press
 McCarthy, Michael O'Dell, Felicity 2007: *English Phrasal Verbs in Use. Advanced*, Cambridge: University Press
 McIntosh, Colin 2006: *Oxford Phrasal Verbs Dictionary for Learners of English*, Oxford: University Press
 Parkinson, Dilys 2007: *Really Learn 100 More Phrasal Verbs*, Oxford: University Press
 Rundell, Michael 2005: *Macmillan Phrasal Verbs Plus*, Oxford: Bloomsbury

Publishing Plc.

Summers, Della 2006: *Longman Dictionary of Contemporary English*, Harlow:
Pearson Longman

<http://windowsvista.com>

<http://en.wikipedia.org/wiki/Neologism>

A KULTÚRA SZEREPE A FORDÍTÁSBAN (A FORDÍTÓ KULTURÁLIS KOMPETENCIÁJA SZEMSZÖGÉBŐL)

TELLINGER DUŠAN

Jelen tanulmány a fordítás kulturális hátterét vizsgálja a fordító kulturális kompetenciája szemszögéből, mely az eredményes fordítás záloga is a többi kompetencia mellett. Fontosságát tekintve megelőzi a fordítói, a kommunikatív, a pragmatikai, a szociolingvisztikai stb. kompetenciákat. Az eltérő kultúrák közötti közvetítés egyre nagyobb hangsúlyt kap a műfordításban, és a fordítói tevékenység új értelmezése szerint a fordítási műveletek alapkövét képezi. A fordítónak át kell hidalnia a kultúrák közötti különbségeket, amelyek pl. a reáliákban és az etnokulturémákban mint szövegelemekben vannak kódolva. Az utóbbiak a társadalmi konvenciókat és a morális értékrendszereket, mint a kultúra specifikus elemeit is magukban foglalják.

Amikor a globalizáció folyamatáról beszélünk, szemügyre kell vennünk, hogyan hat ez a folyamat a lefordítandó művek színvonalára, amely annak az eredménye, hogy egy széles skálán milyen tényezők hatnak egymásra. Ezek tényezők bemutatása nagyon aktuális téma a mai fordítástudományban és jelen tanulmány is ehhez a kutatáshoz kíván hozzájárulni.

Az euro-amerikai kultúróvezetethez tartozó olvasóközönség pl. bizonyos előítéleteket táplál az afrikai, illetve az ázsiai kultúrák specifikus jegyei, valamint a volt gyarmatok irodalmi alkotásai iránt (kivételt talán csak Japán képez). De a nyugat-európai olvasó sokszor szintén leereszkedően tekint a kisebb közép-európai népek és nyelvközösségek irodalmára, a volt Szovjetunió kisebb-nagyobb nemzeteinek írásbeliségéről nem is beszélve. A nyílt kultúr-sovinizmus, ahogyan azt a XX. század első felében ismerhettük, már a múlté, de a jelenlegi nyugati szemlélet az idegen kultúrákhoz még mindig gyakran lenézően viszonyul, nemegyszer a felsőbbrendű kultúra szemszögéből tekint.

1. A fordítás mögötti döntő jellegű tényezők

Történelmi síkon érdekes anyagot nyújtanak egyazon mű különböző korszakokban keletkezett fordításai – a változó emberi társadalom igazi tükörképei. Egy eredeti mű összehasonlítása egy ugyanazon nyelvre átültetett fordításaival rámutat a fordítók kulturális kompetenciájának fontosságára, ami a mű kulturális hátterének ismeretével van szoros kapcsolatban. Rendkívül bonyolult helyzettel találkozhatunk tehát klasszikus művek többszöri magyar fordításainál, mint ahogy arról könyvében Cs. Jónás Erzsébet, Csehov-drámák magyar fordításainak elemzésekor, beszámol: „Csehov esetében a századforduló eszmei-társadalmi kulturológiai hátterét ugyanúgy górcső alá kell venni, mint Csehov pályaképének

önéletrajzi vonásait, beleértve életének kapcsolatrendszerét is. Hasonlóképpen valamennyi fordítója kortörténeti háttérét, nemzeti irodalmi értékrendjét és személyes családi háttérből hozott kommunikatív kompetenciáját elemezni kell. Ugyanez érvényes a mindenkori befogadó korstílusára, normarendszerére is.” (Cs. Jónás 2001: 18-19.)

Csehovnál maradvá az is megemlíthetjük, hogyan viszonyultak a múltban, és hogyan viszonyulnak a jelenben a fordítók e nagy „színpadi mester” műveiben található kulturális elemekhez, elsősorban a reáliákhoz. Míg a múltban azt várták el a fordítóktól, hogy az eredetihez való hűség jeleként hagyják meg a reáliákat a célnyelvi szövegben még akkor is, ha ettől a fordítást kissé erőltetett vagy nehézkes lesz, a modern felfogás szerint már nem fontos ennyire görcsösen ragaszkodni a reáliákhoz a célnyelvi szövegekben. Erről tanúskodnak pl. a Csehov drámák cseh fordításai is, amelyek a 70-es évek végén készültek. Ekkor a cseh közönség körében változás történt az orosz klasszikusok megítélését illetően. Ez az áttörés majdnem egy évtizeddel előzte meg a peresztrojka szabadabb kulturális politikáját az orosz és a szovjet irodalom közvetítésében, amiről körülbelül a 70-es évek derekától ékes példát szolgáltat Leoš Suchařípának, Csehov neves cseh fordítójának a hozzáállása a klasszikus művek kulturális értékeihez – akkortájt ez éles ellentétben állt az uralkodó rendszer kultúrpolitikájával.

Rendkívül fontos tehát egy nemzet irodalmának egy teljesen idegen közegbe való befogadásánál megérteni annak a társadalomnak a helyzetét, amely nyelvére történik egy irodalmi mű átültetése is. Ahogyan ezt a jelenkori fordításelmélet értelmezi, „a fordítóra azok a hatalmi viszonyok vannak hatással, amelyeket saját kultúrája tart fenn a célnyelvi kultúrával szemben. Tehát nyilvánvaló, hogy a fordításban fontos szerepet játszik a kulturális hegemonia, és a fordítók gyakran ennek alapján manipulálják az eredeti szöveget azért, hogy a célnyelvi szöveg összeegyeztethető legyen egy meghatározott modellel” (Simigné Fenyő 2006: 9). Itt bizonyos feszültség alakul ki a befogadó irodalmi kontextus és a lefordítandó irodalmi mű között, amely egy az irodalomban jártas célnyelvi olvasó számára jól érzékelhető.

A második világháború után a csehszlovák kultúra egyértelműen a szovjet kultúrpolitikának volt alárendelve. Szovjet hegemonia volt tapasztalható a kultúra számos területén. Ez alól talán kivételt képezett az a rövid enyhülési időszak, amelyhez a Szovjetunióban Hruscsov járult hozzá, ami kihatott a szovjet érdekszférához tartozó többi államra is. Említést érdemel az 1968-as prágai tavasz is, beleértve azt az öt előző évet, amely Dubček 1963-as színrelépésével kezdődik. A legkeményebb keleti befolyás éveiben (1948-53 között és a 68-as megszállást követő ún. „normalizációs” időszakban) az orosz és a szovjet irodalom domináns helyzetbe került a többi irodalommal szemben, s ekkor a fordítói tevékenység is az uralkodó ideológia kiszolgálójává vált. Ezekről a történelmi szakaszokról (az 50-es és 70-es évekről) a következőképpen számol be a közelmúltban megjelent

könyvében Eva Maliti-Fraňová, a Szlovák Tudományos Akadémia tagja, az orosz irodalom és fordítástudomány kutatója: „Ezek olyan időszakok, amelyek likvidálják a természetes feszültség mértékét a fordítás és az ideológia között az ideológia javára. Így a fordítás elveszíti a kulturális híd szerepét a nemzetek között és az önmaga jellegét változtatja meg – az ‚ideológia hordozójává’ válik.” (Maliti-Fraňová 2007:10.)

A magyar fordítástudomány is hasonlóan vélekedik az ideológia szerepének megítélésében az irodalmi művek átültetésénél egyik kultúrából a másikba, hisz Magyarország majdnem ugyanazon történelmi folyamatokon ment keresztül a második világháború után, mint Csehszlovákia. Arra, hogy a fordítói tevékenység során miként fonódik össze kultúra és ideológia, Simigné Fenyő Sarolta is rámutat egyik tanulmányában, amikor azt körvonalazza, hogy milyen szerepet tölt be a fordításban a kultúra: „A fordítás nem csupán azt jelenti, hogy a fordító az egyik szövegből ‚átmegy’ a másikba, a szavakat egyik konténerből a másikba helyezi. Fordításkor kulturális közvetítést valósít meg, egy teljes kultúrát ‚szállít’ egy másik kultúrába, és ezt a szállítást minden esetben valamilyen ideológia hatja át, amely mögött ott van a fordító mint befogadó személyisége, ismeretrendszere, interpretációs és újragondolási képessége, valamint teljes környezete, a társadalmi-politikai milió, amely körülveszi, azaz saját kultúrája.” (Simigné Fenyő 2006:13.) Ez egybehangzik a csehszlovák fordítástudomány nagy alakjának, Anton Popovičnak a nézeteivel is, aki már a 60-as és a 70-es évek táján megfogalmazta azt a „kultúrszenzibilis hozzáállást”, amely a fordítói munkát áthatja, amely oly jelentős mértékben van jelen napjaink fordítástudományában is, és amelyet gyakran *szkoposz*-teóriaként említ a szakirodalom. A. Popovič már több mint harminc évvel ezelőtt úgy értelmezte a fordítói munka végeredményét, hogy benne nem csak az idegen kultúra elemei („tematikai, nyelvi és szélesebb értelemben stilisztikai elemek, amelyek az eredeti mű ‚kultúrájának’ hordozói” Popovič 1975: 278) nyilvánulnak meg, hanem jelen van benne a hazai kultúra is, amelyet A. Popovič a következőképpen értelmezett: „tematikai és nyelvi elemek a fordításban, amelyek a fordító kulturális és irodalmi hovatartozását reprezentálják és amelyek az olvasói konvenciók kifejezői” (Popovič, uo.).

2. A reáliák mint a kultúrák közötti különbségek hordozói

A reáliák megítéléséhez abból is kiindulhatunk, vajon milyen hatással lehet egy idegen kultúra a befogadására még fel nem készült olvasó, illetve az ismeretlen célnyelvi kultúrába bekerülő egyén számára. Ilyenkor gyakran fellép a kultúrsokk, amelyet a Heidelbergi Egyetem docense, fordításszakértője, Barbara Löwe német–orosz viszonylatban a következőképpen fogalmaz meg: „Kultúrsokknak nevezünk minden olyan elkerülhetetlen és változatos folyamatot, amely különböző kultúrák képviselőinek kapcsolatfelvételénél megy végbe. Elsősorban (de nemcsak) az idegen kultúrával való első tapasztalat van erős hatással a lelki és fizikai állapotra.”

(Löwe 2003: 128.)

Az idegen kultúrák specifikus elemei közé tartoznak mindenekelőtt a reáliák, olyan jeltárgyak és szokások, amelyek egy bizonyos társadalmat, nemzetet, országot, de kontinenst is megkülönböztetnek egymástól (pl. Latin-Amerikát Európától). Tágabb értelemben tehát nemcsak az országok és nemzetek között vannak különbségek az életformák által kialakított reáliákban, hanem egész földrészek között is, ahogy arra reália-definíciójában Elisabeth Markstein osztrák fordításkutató is rámutat: véleménye szerint a reáliák „egy nemzeti/etnikai formáció, egy nemzeti/etnikai kultúra identitásának hordozói a legszélesebb értelemben – és egy országnak, régióknak, földrésznek tulajdoníthatók” (Markstein 1998: 288). Markstein reália-definíció megfogalmazása nagyon közel áll ahhoz, ahogyan a reáliákat Szergej Vlahov és Szider Florin a közös könyvükben értelmezik. A fordítástudományban gyakran idézett könyvben sűrített formában majdnem minden benne van, amit a reáliákról mondani tudunk. E könyv két változatában (az első, 1960-as kiadás után még egy átdolgozott és máig is aktuális kiadás következett 1980-ban) szerepelnek talán a lehető legpontosabban megfogalmazott reália-definíciók, amelyekre nem csak E. Markstein hivatkozik, de egy sor más fordításkutató is. Megemlíthetjük tehát, hogyan definiálja a Vlahov–Florin szerzőpáros a reáliákat a könyv újabb változatában: „a reáliák – amelyek egy-egy nemzetre jellemző szavak az őket megalkotó nemzet életét és világnézetét tükrözik” (Vlahov–Florin 1980: 9).

A mindennapi élet, a nyelv, a kultúra és az irodalom területén létező sajátosságok nehezen fordítható, jellegzetes reáliák formájában nyilvánulnak meg. Eredetileg a reáliák alatt csak bizonyos tárgyakat vagy fogalmakat értettek, mint a nemzeti jelleg kifejezőit. De joggal teszi fel a kérdést Klaudy Kinga a reáliák határaitól: „Valóban csak az egy-egy nyelvközösségre sajátosan jellemző tárgyak (ruhák, pénzek, ételek, italok), tartoznak-e bele a reáliák fogalmába, vagy ide kell sorolnunk az ünnepeket, történelmi eseményeket, neveket, megszólításokat stb. is?” (Klaudy 1999: 60.) Itt már inkább az etnokulturémák szélesebb skálája bontakozik ki, amely kifejezést többen is alkalmazták már a fordítástudományban, köztük Jozef Sipko szlovák russzista is, aki a következőket érti az etnokulturéma kifejezésen: „személynevek és irodalmi hősök nevei, különböző reáliák megnevezései (adminisztrációs elnevezések, hivatások, pénzek, mértékegységek, ételek és italok), megszólítások, érzelmi kifejezések” (Sipko 1999: 8-9).

Gyakran ezek a kulturális elemek egy adott kultúrkör tagjai, azaz egy adott nyelv anyanyelvi beszélői számára annyira banálisak, hogy sem nyelvhasználatukban, sem viselkedésükben nem tudatosul kellőképpen, hogy ők egy adott kultúra normáit követik. Egy idegen számára viszont gondot jelenthet a kultúrák közötti különbség. A szemtől szembeni kommunikáció során kultúrsokkhoz vezethet, és ugyanez lehet a helyzet egy irodalmi mű fogadtatásakor is. A reáliák szinte univerzális tudást, pontosabban világismeretet követelnek

manapság, és ez kihat a fordítástudományra is, hiszen a fordítói kompetencia meghatározásakor is a világgkultúra („Weltkultur”) vagy globális kultúra elsajátításán van a hangsúly. A sikeres reália-fordítás záloga a célnyelv és célkultúra tökéletes elsajátítása (és természetesen a forrásnyelv és forráskultúra kitűnő ismerete is), amitől aztán nemcsak a fordítás sikere függ, hanem az az alapfeltétel is, hogy a fordító felismeri-e a reáliákat a szövegben, hisz gyakran rejtett formában vannak jelen.

Hol is fordulnak elő leggyakrabban ezek a kultúr-specifikus lexikai kódjegységek? Ahogy már említettük, minden népnek vagy országnak megvannak a jellegzetes életkörülményei, amelyek főképpen a földrajzi adottságok következményei. Az éghajlat tehát mélyen áthatja pl. a lakóhelyek jellegzetességeit és az építészetet. Még egy bizonyos országon belül is különbségek vannak a házak típusai között is, ahogy azt nagyobb országok esetében már jól érzékelhetjük – szembevető különbségeket vehetünk észre Németország északi és déli részein: míg a tipikus német „Fachwerk”-házak a közép- és délnyugati régiókra jellemzőek, északon és Bajorországban ezek (kivéve a frankok lakta vidéket) nem találhatók meg.

A lakásépítéssel kapcsolatos kultúra mellett második helyen szokás említeni az étkezési szokásokat, hiszen ezek is nagymértékben függenek az éghajlattól és általában a földrajzi adottságoktól. Kínában pl. nem volt szokás meginni a tehenéjé, csak az utóbbi időben kezdték népszerűsíteni kormánydöntés alapján. Európa különböző országaiban is nagy eltérések mutatkoznak az étkezési szokásokban: elég csak megemlíteni a mediterrán térség vitamindús, zöldségekben és gyümölcsökben gazdag ételeit, szemben az északiak (pl. a litvánok) nehéz, magas zsírtartalmú ételével, ami szintén az éghajlat függvényének tekinthető.

Az ételeken és étkezési szokásokon kívül az élet szinte minden területén előfordulnak egy adott nyelvközösség kultúrájára, szokásaira jellemző reáliák – mértékegységek, hivatalok elnevezései, társadalmi rangok – és ezek idegeneknek, más kultúrák képviselőinek okoznak problémát, akiknek útja az adott országba vezet. Ehhez speciális előkészítés szükséges, hogy a vendéglátó ország normáit, illemszabályait akaratlanul is meg ne sértsük. Így érthetőek meg azok a félreértések is, amelyek pl. a színek eltérő asszociációjával kapcsolatosak. Gondoljunk csak a francia elnökjelölt Ségolène Royal közelmúltban történt kínai látogatására, amikor ő, tanácsadói figyelmeztetése ellenére, fehér öltözéket választott az ottani fellépései során. Ez Kínában azért nem volt helyénvaló, mert ott a fehér a gyász színe, míg Franciaországban Royal helyesen választotta ezt a színt az elnökválasztás előtti kampányban, mert a franciák számára a fehér becsületességet és tisztaságot jelent.

A reáliák sokfélesége nemcsak a viselkedési normákat jellemzi, hanem az egész társadalmi felépítményt is – a filmművészetet, a festészetet, a zenét, a szobrászatot. Mindezek az adott nemzet lelkületének és gondolkodásmódjának kifejezői, de megnyilvánulnak a politikai struktúrában, a jogrendszerben és a

közgazdaságban is.

Annak, hogy a fordítások eredményeképpen megjelenő irodalmi alkotásokat a célnyelvi olvasók megértsék, gyakran az lenne a feltétele, hogy a célnyelvi kultúra képviselői a reáliák körébe tartozó tárgyakat vagy fogalmakat közvetlenül is megismerjék. Ezt egy egészen egyszerű példával kívánom szemléltetni. A közép-európai országokban jól ismert reália például a kifli, vagy Szlovákiában a knédli. Az a *kifli* vagy *knédli*, amihez mi hozzászoktunk, más összetételű és más ízű például a németeknél. A *kifli* németországi ekvivalense a *Hörnchen* édes pékárú, nem sós vagy sajtos, mint nálunk. Annak, aki a mi ízvilágunkhoz szokott hozzá, csalódást okozhat. Hasonló a helyzet a knédlivel, amely a németeknél nem kelesztett tésztaból készül, hanem burgonyaalapú tészta gombóc, és *Kloß* néven ismert.

3. A kultúra értelmezése a fordításelméletben

A jelenkori kultúrszenzibilis felfogás a fordítástudományban (amely az ismert *szkoposz*-teóriában testesült meg) nemcsak a két munkakultúra ismeretének fontosságára mutat rá, hanem arra is, hogy a fordítás folyamatában összeméri magát a forrásnyelvi kultúra a célnyelvi kultúrával. Ahogyan azt Heidrun Witte a kulturális kompetenciával foglalkozó írásában kifejti: „a 'fordítói kultúrkompetencia' nemcsak a munkakultúrák ismeretét foglalja magában (a 'kompetenciát a kultúrákban'), hanem a kultúrák közötti különbségekre vonatkozó ismereteket, és az ezen ismeretek alapján kialakult kompetenciát is” (Witte 1998: 346). Witte 2000-ben megjelent könyvében a kultúrán belüli kompetenciával („Kompetenz-in-Kulturen”) szemben a kultúrák közötti kompetencia („Kompetenz-zwischen-Kulturen”) fontosságát hangsúlyozza, könyvében a korábbinál nagyobb teret kapnak a kultúrák közötti kompetencia kialakítására vonatkozó tréning-programok. Ezen utóbbiak a fordítás oktatásába is beépíthetők.

A német kutatóhoz hasonló gondolatokat fogalmaz meg tanulmányában Spiczéné Bukovszki Edit, amikor a következőket írja: „Rendkívül fontos egy nemzet identitása szempontjából, hogy mit gondolnak róla mások, milyen kép él róla a köztudatban.” (Spiczéné Bukovszki 2006: 15.) Hiszen H. Witte is azon elmélkedik, hogy mennyire behatárolja az interkulturális helyzetet a fordításban (de a tolmácsolásban is) az a tényező, milyen ismereteik vannak a két kultúra képviselőinek (azaz a forrás- és a célnyelvi kultúra képviselőinek) egymásról, és hogyan látják egymás kultúráját a maguk szemszögéből. Osztanunk kell Witte véleményét, aki hangoztatja, mennyire fontos, hogy a fordítónak legyenek ismeretei és tapasztalatai a két egybevetendő kultúráról: „Csak egy ilyen 'kultúrák közötti kompetencia' teszi lehetővé a fordító és a tolmács számára, hogy az interkulturális kapcsolatban előre lássa és esetleg kompenzálhassa vagy korrigálhassa az interakciós partnerek viselkedését.” (Witte 1998: 347.)

Összegzés

A körvonalazott kulturális problémakört a fordítástudományban nagy figyelemmel vizsgálja egy egész sor kutató és munkájuk eredményével nem egyszer találkozhatunk szaklapokban, tanulmánykötetekben vagy monográfiákban. A reáliák kutatásának alapjait eredetileg a két bolgár szerző, Vlahov és Florin rakta le. Rájuk való hivatkozással, de új kutatási lehetőségeket is előre vetítve tárgyalja a reáliák kérdéskörét Klaudy Kinga és a szlovák Jozef Sipko. A kultúrára jellemző hatalmi viszonyok, valamint a nemzeti identitás kérdéskörével Simigné Fenyő Sarolta és Spiczéné Bukovszki Edit munkái foglalkoznak. Kimagasanak a fordítás mint kulturális közvetítés szempontjából a német fordítástudomány által elért eredmények, amelyek talán kondenzált formában leginkább H. Witte munkásságában mutatkoznak meg, aki a kulturális kompetencia beavatott ismerője és megfogalmazója. Ehhez az irányvonalhoz kapcsolódik a jelen tanulmány is, amely egyúttal megkísérelt betekintést nyújtani abba is, hogy milyen problémákat vet fel a szerző legújabb könyvében a fordítás kulturális háttéréről, mint a kétnyelvű kommunikáció folyamatának talán leglényegesebb eleméről.

Irodalom

- Cs. Jónás, E. 2001: *Kontrasztív szövegsemantikai vizsgálatok (Csehov-drámák magyar fordításai)*, Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó
- Klaudy, K. 1999: *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*, Budapest: Scholastica
- Löwe, B. 2003: „Kulturkompetenz versus Kulturschock – Beispiel Russland”, in Chen, H. Jäger, H. (Hg.): *KulturSchock: Mit anderen Augen sehen – Leben in fremden Kulturen*, Bielefeld: Verlag Peter Rump, 127-147.
- Maliti-Fraňová, E. 2007: *Tabuizovaná prekladateľka Zora Jesenská*, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied
- Markstein, E. 1998: „Realia”, in Snell-Hornby, M. – Höning, H. G. – Kußmaul, P. Schmitt, P. A. (Hg.): *Handbuch Translation*, Tübingen: Stauffenburg Verlag Brigitte Narr, 288-291.
- Popovič, A. 1975: *Teória umeleckého prekladu*, Bratislava: Tatran
- Simigné Fenyő, S. 2006: „Paradigmaváltás a fordításban”, *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, I. évf. 1. sz., 5-14.
- Sipko, J. 1999: *Etnokulturnij bazisz ruszko-slovackih perevodov*, Prešov: Náuka
- Spiczéné Bukovszki, E. 2006: „Fordítási stratégiák a kultúrák közötti közvetítés szolgálatában”, *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, I. évf. 1. sz., 15-26.
- Vlahov, Sz. Florin, Sz. 1980: *Neperevodimoje v perevode*, Moszkva: Mezsdunarodnűje otnosenija
- Witte, H. 1998: „Die Rolle der Kulturkompetenz”, in Snell-Hornby, M. – Höning, H. G. – Kußmaul, P. – Schmitt, P. A. (Hg.): *Handbuch Translation*,

Tübingen: Stauffenburg Verlag Brigitte Narr, 34.

Witte, H. 2000: *Die Kulturkompetenz des Translators. Begriffliche Grundlegung und Didaktisierung*, Tübingen: Stauffenburg Verlag Brigitte Narr

POLITIKUSI JELLEMÁBRÁZOLÁSOK IGNOTUS 1908 ÉS 1919 KÖZÖTTI PUBLICISZTIKÁJÁBAN

GYARMATI GÁBOR

Ignotus – életrajzi háttér

A *Nyugat* sokszínű, de értékrendjében mégis következetességre törekvő, a társadalomformálás nyílt szándékától vezérelt politikai publicisztikájának legtermékenyebb alkotója és vezére Ignotus volt. Munkásságának fő értékét két fogalom, az irodalom és politika sűrű, ellentmondásoktól sem mentes szövedéke adja. Mint oly sok mást, ezt is megfogalmazta írásaiban:

„A politika olyan, mint a hídépítés: kalapálni kívánja az anyagot, melyből építményeit szerkessze. Az irodalom azonban művészet, mely növésben formálódik, nemcsak anyagának, de emberegyéni származásának is megszabásai szerint. A politika parancsol és válogat, azoknak hitétől és érdekétől és – amiben nincs rossz, mert természetes – azoknak érdekükben gyökeredző hitétől sugallottan, kik a politikában parancsolnak. Az irodalom pedig parancs nélkül és parancs ellen nő azokból, kiket idegzetük ezen termésre rendel. A politika nem megérteni akar, hanem hasznosítani. Szempontjai nem áhítatosak, hanem célszerűségbeliek. A célszerűséget pedig a célok határozzák meg.”¹

E sorok szerzője a német nyelvű budapesti napilap, a *Pester Lloyd* volt főszerkesztőjének, Veigelsberg Leónak a fia, kit eredetileg Veigelsberg Hugó néven anyakönyveztek, amikor Pesten, 1869. november 2-án megszületett. Könyvei és írásai alá már az Ignotus nevet szignózta, ezért hamarosan polgári nevévé is ezt választotta. Gyermekkorát az Alföldön töltötte, itt kezdte iskoláit is, melyeket végül Budapesten, az egyetem jogi karán fejezett be. A *Hét* vezető kritikusa lett 1891-ben, 1902-ben pedig a *Magyar Hírlap* főmunkatársa. A rövid életű *Szerda* című hetilap elindítója 1906-ban, majd ezt követően a *Nyugat* egyik alapítója, s a folyóirat indulásától 1929-ig főszerkesztője. Magyarországról 1919-ben kivándorolt, s Berlinben és Bécsben élt. Az 1920-as évek végén szembekerült a *Nyugat* új szerkesztőségével, ezért a címlapról is levették a nevét. Ismét a *Magyar Hírlap* munkatársaként dolgozott 1937-től, 1938-ban azonban a nácizmus elől az Egyesült Államokba menekült. Bár 1948-ban hazatelepült, de alig egy évvel később, 1949. augusztus 3-án Budapesten elhunyt.

Első irodalmi műve 1891-ben jelent meg: *A Slemil keservei a kor*

¹ Ignotus: „Tizedik év Nyugat”, *Nyugat*, 1917. évf. 1. sz.

nagyvárosi hangulatát bemutató verses novella volt. A századfordulóig műveiben a klasszikus irodalmiság dominált, közülük három kötetet érdemes kiemelni: *Versek* (1895); *Vallomások* (Elbeszélések és hangulatok 1895); *Változatok a G-húron* (Elbeszélések és hangulatok 1902). Ezt követően azonban Ignotus már az irodalomkritika, a politikai témák, valamint az irodalomszervezés felé fordult. Ezen időszak főbb művei: *Emma asszony levelei* (1906); *Olvasás közben* (olvasmányai közben felmerülő mindenfajta aforizmás ötlet és elmélkedés, 1906); *Feljegyzések* (novellák és úti- s egyéb elmélkedések, 1910); *Kísérletek, cikkek és képek* (irodalmi s tudományos tanulmányok és polémiák, 1910); *Színházi Dolgok* (egy füzet színi bírálat, 1912); *Egy év történelem* (1916).

Fontos kiemelni, hogy Ignotus intellektusa nem csak műveiben élt tovább: fia, Ignotus Pál, 1978-ban, Londonban bekövetkezett haláláig édesapja méltó utódjának bizonyult, a politikai irodalom területén végzett munkássága őt is a huszadik század nagyjai közé emelte.

Ignotus politikuma

Ignotus politikai világára a „sokszínűség” viszonylag enyhe jelző lenne. Munkássága alatt volt a kiegyezés és ezzel együtt a dualizmus feltétlen szószólója, de a liberalizmusba illetve a polgári radikalizmusba vetett hite mellett is többször lándzsát tört. Aposztrofálta magát szocialistának, máskor lelkében kommunistának is. Sokáig az ifjabb Andrássy Gyula gróf nagy támogatójaként lépett fel, később, a kapitalizmust és a szocializmust próbálta egy új hitvallásban szintetizálni.² Mindenesetre Ignotus volt az első, aki tudatosan és felvállaltan politikai ügyekkel kezdett el foglalkozni a *Nyugat* hasábjain. Nem hitt abban, hogy a magyar irodalom létezhet politika nélkül, a *l'art pour l'art* lehetőségét teljesen elvetette a századelő Magyarországon. Sok tekintetben egyetértett Anatole France-szal akit a *Nyugatban* igen gyakran citáltak, sőt, az első számban Kéri Pál Európa legokosabb emberének nevezte –, aki szerint „az írók valójában azok, akik vezetik a népet, amennyiben formálják és meghatározzák minden egyes nemzet szellemiségét.”³

Amennyiben Ignotusnak a *Nyugatban* megjelent teljes publicisztikáját vizsgáljuk, azt találjuk, hogy összességében dominálnak a politikai témát érintő írások. A *Nyugat* valamennyi évfolyamát áttanulmányozva, összesen 211 olyan cikkét találtam, melyben politikai kérdéseket érintett. Tekintve, hogy az írások túlnyomó többsége, 171 cikk 1908 és 1919 között jelent meg, jelen tanulmányomban ezen időszak elemzésére szorítkozom. Ezt követően Ignotus már nem Budapesten, hanem Bécsben élt, figyelme egyrészt általánosabb politikai kérdések felé fordult, másrészt viszonylag sokat foglalkozott öngazoló, a múltban publikált gondolatainak utólagos értelmezési lehetőségét boncolgató írásokkal.

² Fenyő Mario: *A Nyugat hőskora és háttéré*, Csokonai Kiadó, Debrecen 2001, 87. o.

³ Uo. 59. o.

Ignotus a korszak majd valamennyi fontos politikai témáját feldolgozta publicisztikáiban. Az alábbiakban a korszak azon három meghatározó személyiségével kapcsolatosan szándékozom Ignotus véleményét körvonalazni, akikről kiemelkedően nagyszámú cikkben, sokszor szenvedélyes hangnemben érkezett.

A dualizmus utolsó évtizedeinek három, rendkívül eltérő egyéniségű, de egyaránt kiemelkedő politikusa volt a sokszor határozatlannak tűnő Apponyi Albert, a céltudatos Tisza István és az örökké tépelődő Andrassy Gyula.⁴ Ők Ignotus publikációiban is fontos szerepet töltenek be: gyakran és nagy terjedelemben ír róluk. Apponyi Albert 13, Andrassy Gyula 33, Tisza István pedig 36 alkalommal kerül a szerző „célkeresztjébe”⁵

-Apponyi Albert

Apponyi Albert, a kor egyik legnagyobb műveltségű, európeér gondolkodású politikusa,⁶ a kiegyezést követő hatvan év meghatározó közéleti szereplője, aki, noha Deák Ferencnek köszönhetően⁷ parlamenti szűzbeszédétől kezdve a képviselőház egyik központi alakja volt, nem tartozott Ignotus kedvencei közé. Ő volt az, akiről nem csupán éles kritikával, hanem nyílt, sokszor tiszteletlenül személyeskedő ellenszenvvel írt. A magyar mellett latinul, németül, franciául, angolul és olaszul is tökéletesen beszélő⁸ Apponyival kapcsolatosan a legenyhébb jelzők voltak, hogy „hotelportás műveltségű [...], a követségi dragománok informáltságával gazdag államférfiú”,⁹ irodalmi „elmékedései [...] szellemtelenül s feleslegesen még durva hangúan is tájékoztatlanok”,¹⁰ mert ő az az idegen neveltetésű mágnás, aki harminc év óta egyetlen magyar könyvet sem olvasott el.¹¹ Ignotus szerint: „Az Apponyi-fajta, még ha szent igazat mond is, másodszázból mondja, és közömbös, hogy írásról és magyar írásról mit mond, mert nem illetékes arra, hogy ilyesmihez hozzászóljon. Nem azért, mert gróf és magyar gróf, nem azért, mert politikus és magyar politikus, hanem azért, mert lelkében nincs köze hozzá, s épp oly jóhiszeműen nem is sejti, hogy nem is sejti, mi az írás, mint amily jóhiszeműen nem tudja, hogy nem is tudja: mennyire nem tud magyarul.” Ezek után nem kérdéses, Ignotus a maga nyelvén kemény sértést vág a francia

⁴ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora II.*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1992, 244. o.

⁵ A szerző számításai alapján.

⁶ Fekete Sándor: „Egy méltatlanul elfeledett Európeér (Gróf Apponyi Albert)”, *Politikai Elemzések*, 16. füzet (V. évfolyam, 2. szám, 2005. október), 55-61. o.

⁷ Csiffáry Gabriella (szerk.): *Születtem... Magyar politikusok önéletrajzai*, Palatinus Kiadó, Budapest 2005, 241-242. o.

⁸ Uo. 232 és 234. o.

⁹ Ignotus: „Jegyzetek. Helyeslés”, *Nyugat*, 1910. évf. 11. sz.

¹⁰ Ignotus: „Az úr az irodalomban”, *Nyugat*, 1912. évf. 4. sz.

¹¹ Ignotus: „Jegyzetek. Helyeslés”, i. k.

köztársasági elnök, M. Raymond Poincaré fejéhez, amikor azt állítja róla, van olyan jó író, mint Apponyi, és van olyan jó diplomata, mint Berchtold gróf.¹²

Apponyi 1911-ben az Egyesült Államokban jár, fogadják a szenátusban, ahol beszédet is mond. Őt megelőzően Kossuth Lajos részesült hasonló amerikai ünneplésben, de Ignotus szerint ez a tény nem Apponyira nézve hízelgő, hanem Kossuth számára kiábrándító, hiszen „Kossuth Lajos azt a nemzetet vezette, melynek vezérei emigráltak az idegen uralom elől. Apponyi Albert gróf azt a nemzetet vezeti, melynek fiai kivándorolnak a vezérek uralma alól. S ez Amerikának mindegy? S ugyanazt a tisztességet teszi mind a kettő előtt? S ha igen: akkor csakugyan oly nagy tisztességnek szánja-e ezt a tisztességet?”¹³

Ebben az időben Ignotus mindent támad, ami Apponyihoz köthető. Amikor felröppen a hír, hogy Apponyit a békéért mondott beszédeiért Nobel-díjra jelölhetik, magát a Nobel-díj rendszerének helyességét kérdőjelezi meg.¹⁴

Apponyival kapcsolatosan a kor embere számos kérdésben élhetett kritikával, a gróf szónoki kvalitásai azonban nemcsak Magyarországon, hanem Európában is közismerten egyedülállóak voltak. Úgy tűnik, hogy Ignotus ezzel sem teljesen értett egyet: „A szép beszéd, melyben az értekezleten a mi Apponyink fejtette ki az ő függetlenségi álláspontját, [...] amily fényes volt annak megmutatásában, hogy mit nem lehet s mit nem szabad, olyan homályos maradt annak kifejtésében, hogy hát mit kéne.”¹⁵

Összefoglalóan leszögezhetjük, hogy Ignotus maró gúnnyal átitatott előítélettel viseltetett Apponyi iránt, és ez majd minden, a politikust említő írásából átszűrődik. A gróf egyénisége, mentalitása sokkal jobban irritálta a szerzőt, mint politikusi tettei, szinte minden esetben Apponyi kvalitásainak vélt vagy valós hiányát és nem cselekedeteinek objektív minősítését publikálta.

-Andrássy Gyula

Ha valakivel, úgy Andrássy Gyulával szemben Ignotus bátran vállalhatta az elfogultságát. Szinte kivétel nélkül, ha a grófról írt, csak pozitívumokat, helyenként zavarba ejtően kedvező, sőt kedveskedő véleményt olvashatunk ki Ignotus sorai közül. (Már édesapját, idősebb Andrássy Gyulát is igazán nagy formátumú politikusnak, Ferenc József legnagyobb miniszterének titulálja.¹⁶) Andrássy 1885-ben, 25 évesen lett először képviselő, hét évvel később a belügyminisztérium államtitkára, 1894-ben pedig már a király személye körüli minisztert tisztelhetjük benne. További egy év elmúltával azonban, a Wekerle-kormány felmentését

¹² Ignotus: „A politika mögül. M. Poincaré”, *Nyugat*, 1913. évf. 3. sz.

¹³ Ignotus: „Apponyi a szenátusban”, *Nyugat*, 1911. évf. 5. sz.

¹⁴ Ignotus: „Díjak”, *Nyugat*, 1911. évf. 7. sz.

¹⁵ Ignotus: „A politika mögül. Az osztrák-magyar probléma”, *Nyugat*, 1917. évf. 9. sz.

¹⁶ Ignotus: „Ferenc József”, *Nyugat*, 1910. évf. 16. sz.

követően egy egész évtizedre visszavonul a politikától, és csak tudományos kérdésekkel foglalkozik. Ismét Wekerle kormányában találjuk 1906-ban: ő a belügyminiszter. Ettől kezdve, Apponyival és Tisza Istvánnal együtt a magyar politikai élet egyik legnagyobb hatású, történelemalakító alakja.¹⁷

Andrássy Gyula 1910. karácsonyán a közigazgatási reformról ír egy cikket a *Magyar Hírlapban*. A máskor és mással oly kritikus Ignotus így vélekedik e publicisztikáról, és ennek kapcsán az írás szerzőjéről: „Gyönyörűség olvasni az értelemről sugárzó s az átgondolástól teljes cikket [...]. A gondolatlanság közepett, melybe politikánk lesüllyedt, a tanácsatlanság közepett, melyben publicisztikánk vergődik, az ürességben, [...] valóságos lelki támaszték egy egész embert hallani, aki tud és akar, és tudja, hogy mit akar. [...] igaz Andrássyról [...], hogy az ilyen ember nemzeti érték, kit így kell becsülnie annak is, sőt annak a legjobban, aki nem ért vele egyet.”¹⁸

Andrássyt annyira nagyra tartja, hogy már életében megelőlegez neki egy leendő Budapest városi múzeumában kialakítandó emlékszóbat, Széchenyivel és József nádorral együtt.¹⁹ Andrássy mérsékelt, plurális választójogi reformtervét tartja egyedül kivitelezhetőnek és a legbecsületesebbnek,²⁰ ennek hangsúlyozását folyamatosan fontosnak tartja. Ez a központi eleme azon cikkeknek is, mely Ignotus publicisztikájának egyetlen politikus-interjúja, és természetesen épp Andrássy Gyulával készült. E terjedelmes cikkből²¹ fölfejtethető az a jellemrajz, melyért Ignotus bevallottan rajong. Andrássyra az alábbi, egyidejűleg leírt jelzőket sem tartja túlzónak: póztalan, udvarias, tartózkodó, őszinte, lelkiismeretes, gyengéd, jó, nemes alkatú, nyugodt és egyszerű férfiú, akinek köze van a történelemhez; nagyműveltségű világpolgár; hivalkodás nélkül való gondolkozó; élethivatásos magyar. A gróf szabadelvűségét Andrássy saját szavaival bizonyítja: „A szabadság ott kezdődik, ahol kellemetlen...”²² Az interjúban a legklasszikusabb, a kritika minden csíráját nélkülöző alákérdezés technikáját alkalmazva engedi Andrássynak, hogy teljes programbeszédet mondjon, hogy mindenről pontosan és szabatosan kifejtse álláspontját. Ignotus a későbbiekben is vállalja 1912-es interjújának minden sorát: 1917-ben, választójogi érveit erősítendő ismét szinte teljes egészében leközi a *Nyugat* hasábjain, néhány aktuálpolitikai fejtegetéssel kiegészítve.²³

Bár Ignotus addig is szuperlatívuszokat használt Andrássy jellemzésére, 1913-ban, amikor a gróf a korábnál szélesebb alapokon, de a jogfolytonosság és a

¹⁷ Kardos József: *Legitimizmus*, Korona Kiadó, Budapest 1998. 10. o.

¹⁸ Ignotus: „A politika mögül. Igazgatás és parlamentarizmus”, *Nyugat*, 1911. évf. 1. sz.

¹⁹ Ignotus: „Bárczy”, *Nyugat*, 1911. évf. 8. sz.

²⁰ Ignotus: „Jegyzetek a politika mögül. Választójog”, *Nyugat*, 1912. évf. 13. sz.

²¹ Ignotus: „Beszélgetés Andrássy Gyula gróffal”, *Nyugat*, 1912. évf. 14. sz.

²² Ignotus: „Beszélgetés Andrássy Gyula gróffal”, uo.

²³ Ignotus: „Általános választójog s nemzeti birtokpolitika”, *Nyugat*, 1917. évf. 6. sz.

parlamentarizmus jegyében újjászervezi az Alkotmánypártot,²⁴ kötelességének érzi, hogy tovább dicsőítse őt: „Andrásynak [...] nem ártott a splendid isolation, melybe így visszavonult. Ebben a magánosságban nőtt olyan tekintélyé, amelyen kevés ellenzéki volt ebben az országban. Ebben a különállásban fejlődött egyénisége olyan vezérivé, aminő a koalíció kormányviselése alatt nem volt. Tudása, gondolkodása, és, ami szónoknál és publicistánál nem utolsó dolog: előadó művészetete ezalatt teljesedett [...] megejtővé. [...] Egyszóval: Andrassy nyert az Alkotmánypárt felosztatásával, s emberei nem vesztek vele, s az elmulasztott haszon, mint most meglátszik, valójában befektetés volt, mely most mint egyenes nyereség virágozik ki az ország számára. [...] most, mikor Andrassy szabadon, kötetlen kézzel alakíthat ellenzéki pártot, szabadon és kötetlen kézzel emelheti a magyar ellenzékiiséget arra a fokra, amelyre ő, Andrassy, az utóbbi évek politikai iskolájában felfejlődött.”²⁵

Az Andrásst érintő kritika apróbb jeleit nagyon kevés cikkben találhatjuk meg. Amennyiben mégis megjelennek, akkor viszont csak számos felmagasztaló szófordulat közé bújtatva, mint például 1917-ben, amikor Ignotus a választójog, a közigazgatás vagy az agrárium reformját sürgeti: „Még Andrassy is, ki ebben a világban majdnem az egyetlen igazi államférfi, értvén ezen, hogy sem szükkeblőség nem korlátozza érdeklődését, sem dilettantizmus nem gyengíti tehetségét s ki ma egyúttal szintén csaknem egyetlen publicistája is e világnak: még Andrassy is szívbeli érdeklődéssel főképp mintha a külpolitikán csüggene belpolitikai dolgok felé, amennyire a távolálló megfigyelheti, mintha inkább a hazafias kötelességtudás fordítaná ítéletét.”²⁶

Tisza István kormányának 1917-es bukásakor minden elemző azt várta, hogy őt megbuktatóinak vezetője, Andrassy Gyula követi a miniszterelnöki poszton. Gróf Esterházy Móríc miniszterelnöksége Ignotust is csalódottsággal töltötte el, s érzéseit nem is rejtí véka alá, *Miért nem Andrassy?*²⁷ című cikkében hosszasan elemzi azon okokat, melyek a kialakult belpolitikai helyzethez vezethettek. Úgy véli, Andrassy nem kerülheti el sorsát, előbb-utóbb fel kell vállalnia a magyarság vezetését, egyszerűen azért, mert ő egy igaz, küldetéssel bíró ember: „küldetéses az az ember, kinek megvan a hivatottsága, hogy mások számára akarjon, s megvan a képessége, hogy még idejében vagy legalább is míg az idő végképp le nem telt, tudja akarni, amit úgyis muszáj.”²⁸

Ignotus 1918-ban összefoglalja, amit Andrassyról gondol, ritka

²⁴ Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1867-1919*, ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest 2003, 308. o.

²⁵ Ignotus: „A politika mögül”, *Nyugat*, 1913. évf. 18. sz.

²⁶ Ignotus: „A politika mögül. Belpolitika”, *Nyugat*, 1917. évf. 3. sz.

²⁷ Ignotus: „A politika mögül. Miért nem Andrassy?”, *Nyugat*, 1917. évf. 12. sz.

²⁸ Ignotus: „Főrendi demokrácia”, *Nyugat*, 1917. évf. 13. sz.

objektivitással indokolja meg, hogy miért is szeretné őt miniszterelnöknek: „Vezetése alatt a kisebbség, kisebbség létére, a közönség roppant többségét vezette, s bölcsessége és ügyessége belefogta a mérsékelt nemzeti politikába a tömegek forrongó és feszülő áramlatait. Ha a többség politikája veszedelmes az országra, kormányra lehet hívni a kisebbséget, olyan politikával, amelynek az országban többsége van. S a kisebbségnek vezére Andrassy Gyula ki hivatott a kormányzásra, mert, [...] bebizonyította, van politikája.”²⁹ Az eddig olvasottakkal ellentétben azonban azt is bebizonyítja, hogy miért nem lehet Magyarország miniszterelnöke Andrassy, aki bár Tisza Istvánnal együtt „alkalmas [...] arra, hogy parlamenti miniszterelnök legyen. De alkalmatlan [...] arra, hogy alkalmas miniszterelnök legyen. Vagyis olyan miniszterelnök, ki az ő miniszterelnökségét nem saját politikájához alkalmazza, hanem ahhoz, hogy az ő miniszterelnöksége semerre ne okozzon kényelmetlenséget és mindenre alkalmas végrehajtó legyen. Alkalmas miniszterelnök az, aki azon töri magát, hogy megcsinálja, amit mondanak. Alkalmatlan, aki azt magyarázza, hogy mit miért nem szabad s ahelyett mit kellene. [...] ilyen alkalmatlan Andrassy Gyula”³⁰

Andrassy minden tekintetben megtestesítette Ignotus politikai ideálját. Minden, amit leírt róla, ezt bizonyítja. Nyilvánvaló, hogy egy objektív publicista nem engedhetne meg magának olyan egyoldalú elfogultságot, amelyet Ignotus prezentál: egy dolog szól csupán mellette, hogy ezt mindvégig következetesen teszi. Ha az alábbi, Andrassyról írott sorokat általános, nem csak az érintett korra érvényes politikusi hitvallásként próbáljuk definiálni, Ignotus Andrassy-ábrázolása is elnyeri értelmét: „Ő sem vállalkozó, hanem államférfi. Valaki, aki áll, amíg lehet, bukik, ha kell, de mindig a saját politikájával. És van ilyen saját politikája, amelyet mivel jónak és üdvösnek tart, egyéb vagy éppen ellenkező politikát rossznak és veszedelmesnek ítél. Nem azzal törődik, hogy kényelmes legyen, csak azzal, hogy hasznos legyen. Meg lehet vele állapodni, de alkalmazni nem lehet. Alkalmatlan.”³¹

-Tisza István

Tisza István gróf, a korszak kétséget kizáróan legnagyobb befolyású politikusa mindvégig lekötötte Ignotus figyelmét. Tisza nemzetiségi kérdéstről mondott beszéde után 1910-ben Ignotus nem csupán a beszéd tartalmát, hanem ezen keresztül magát Tiszát is erőteljesen kritizálja.³² A nemzet történelmében örökös veszélyeket kereső Tisza grófot a halál körül elmélkedő szerzeteshez hasonlítja, aki a legtermészetesebb, leghétköznapibb helyzeteken is végletekig tudja izgatni

²⁹ Ignotus: „A politika mögül. Alkalmasok és alkalmatlanok”, *Nyugat*, 1918. évf. 10. sz.

³⁰ Ignotus: „A politika mögül. Alkalmasok és alkalmatlanok”, uo.

³¹ Ignotus: „A politika mögül. Alkalmasok és alkalmatlanok”, i. k.

³² Ignotus: „Jegyzetek. Tisza István és a nemzetiségi kérdés”, *Nyugat*, 1910. évf. 15. sz.

magát. A beszédet egyébként tipikusan szép, nagyheví, jól felépített, de ezzel együtt tipikusan hatástalan Tisza-beszédnek nevezi, melyen átsüt, hogy Tisza mindent képes megtanulni, csak magát a tanulást nem tudja elsajátítani. Imponálóan felkészült, zseniális államférfinek tartja, aki azonban csak azt látja meg a dolgok mögött, amit meg akar bennük látni, és nem azt, ami valóban ott leledzik. A grófot egy másik, szintén 1910-es cikkében³³ becsületesen és következetesen konzervatív, nagy eszű politikusnak tartja, akiért rajong a magyar polgárság. Azt azonban, hogy Ignotus nem tartozik Tisza István legnagyobb rajongói közé, több írásból is kiderül. Saját területéről, a művészet oldaláról támad, amikor szóvá teszi, hogy Tisza politikusi hatalmát arra is fel akarja használni, hogy a művészeknek adjon esztétikai iránymutatást. Egy húszezer korona értékű képvásárlás kapcsán 1911-ben Tisza utasítani szeretne volna a közoktatási minisztert, hogy milyen képeket vásároljon, és mely, újnak, modernnek tekinthető festmények vételétől tekintszen el. Erről Ignotus így vélekedik: „Tisza István grófnak, legalább egyelőre, a művészetről nincsenek gondolatai, csak érzései. Tisza István gróf nem szereti az újabb magyar festőművészetet, s ennél fogva azt érzi, hogy az nem nekünk való s nem egészséges. [...] Az érzelmi politika szép politika, de [...] rossz, sőt veszedelmes politika. Ez áll a közjogi politikára, de áll a művészetire is.”³⁴ A festészet mellett természetesen a saját területén, az irodalomban is megtalálja Tisza kritizálásának lehetőségét. A gróf 1912-ben másfél órás előadást tartott Arany Jánosról, s közben azt találta mondani, hogy ő vigasztalást és bátorítást talál Arany versei között. Ignotus, aki Aranyt az egyik leglevertebb és legszomorúbb költőnek tartja, úgy gondolja, Tisza csupán azon politikai indulattól vezérelve beszélt e témáról, mellyel igaz konzervatívként határozottan szeretné mindenki számára megmutatni, a valódi költészet a múltban található, a jelen írói, költői álművészek csupán. Ezért merészkedik Tisza olyan területre, mely szemmel láthatóan idegen számára, hiszen „nincs szívbéli köze sem a költészethez, sem Arany Jánoshoz”³⁵

A véderő-javaslat és a házzsabály-reform viharos vitája és botrányos elfogadása,³⁶ Kovács Gyula kisgazda képviselő Tisza István ellen sikertelenül megkísérelt merénylete³⁷ Ignotust is megrázta, és határozottabb Tisza-értékelésre ösztökölte. *A Tisza István Daimonionja*³⁸ című cikkben azon gúnyos meggyőződésének ad hangot, mely szerint Tisza makacs küldetéstudata, befelé, csak magát figyelő lény arra utal, hogy a grófot egy démon szállhatta meg, mely gonosz parancsokkal vezérli őt. Ezért lát rémeket Tisza a nemzet jövőjében, ezért

³³ Ignotus: „A drágasági nyakleves”, *Nyugat*, 1910. évf. 22. sz.

³⁴ Ignotus: „Húszezer korona”, *Nyugat*, 1911. évf. 4. sz.

³⁵ Ignotus: „Az úr az irodalomban”, *Nyugat*, 1912. évf. 4. sz.

³⁶ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora II.*, i. k., 254. o.

³⁷ Pesti Sándor: *Az újkori magyar parlament*, Osiris Kiadó, Budapest 2002, 143. o.

³⁸ Ignotus: „A Tisza István Daimonionja”, *Nyugat*, 1912. évf. 12. sz.

vonultat rendőröket (képviselőházi őrség³⁹) a parlamentbe az obstrukció letörésére, „erőszaktól félti a nemzetet s ennek akar elébe vágni: erőszakkal”⁴⁰ A rendteremtés kényszere uralkodik Tiszán, aki ennek ellenére Ignotus szerint: „magyar, jó magyar, a legjobb magyar – mindent el lehet tőle vitatni, csak ezt nem. Golyó elé, akasztófa alá ugyanazon fanatizmussal állna hazájáért, mint síp és trombita elé azért, amit hazája érdekének ítél.”⁴¹

A választójogi reformfolyamat egyik legkonzervatívabb ellenzője Tisza István volt – 1913-ban, amikor már igen nehezen volt tartható a változatlanság, és ez komoly feszültségben, parlamenti és utcai atrocitásokban is megmutatkozott, Ignotus az önmagát és országát fálnak vezető mozdony öngyilkos fanatizmusával vádolja Tiszát: „Magyarország ma remegő várakozással néz fel Bécsbe, hogy a szocialisták nem rendeznek-e ott obstrukciót vagy egyéb felfordulást, hogy a császár elkeresse Tisza Istvánt. Vajon Tisza István tudja-e, hogy őt Magyarországon csakis Bécs tartja? Hogy amely percben odafenn elejtenék: harminc embere nem maradna a táborból, mellyel most egy országot igaz le? [...] S ez két hónapon belül úgysis elkövetkezik, s Tisza István úgysis elbukik: a fálnak menő lokomotív törvényénél fogva. Érdemes ezért egy országot tönkretenni?”⁴²

Ennek ellenére az egész ország, beleértve az ellenzékét is, „szerelmes” Tiszába, aki oly régi divatú, hogy még mindig nagybátyja, gróf Tisza Lajos konzervatív nadrágjában jár. E „nadrágos” politikának pedig nincs ellenzéke Magyarországon, „ezért ura az országnak Tisza István, s ezért marad is ura”,⁴³ írja Ignotus 1913. április elsején. Sorai beigazolódnak, amikor június 10-én megalakul a Tisza-kormány. E tényről és magyarázatáról Ignotus idézi Andrassy Gyulát: „Tisza kinevezését, [...] kizárólag annak a ténynek lehet betudni, hogy mérvadó helyen el tudták hitetni, hogy az ellenzék csak rombolni képes, s hogy az ellenzék nemcsak képtelen a kormány átvételére, de hogy mivel nem egységes, s mindig akad olyan a vezérek közt, aki a másikat túlllicitálja, megegyezni a maga egészében nem is képes, és még ha meg is egyeznék, az egyezséget betartani nem tudja, mert nincs következetes vezetés alatt, mert hiányzik nála a fegyelem. Tiszát és a mai erőszakot csak az tartja fenn és lenn egyaránt, hogy sikerült elhitetni, hogy az anarchiának és felfordulásnak oka az ellenzék anarchikus volta, nem pedig az erőszak, a jogtalanság és a korrupzív eszközök használata.”⁴⁴

A következmény Ignotus szerint tragikus: „Tisza István most már nemcsak

³⁹ Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867-1944)*, Korona Kiadó, Budapest 1999, 90. o.

⁴⁰ Ignotus: „A Tisza István Daimonionja”, *Nyugat*, 1912. évf. 12. sz.

⁴¹ Ignotus: „A Tisza István Daimonionja”, uo.

⁴² Ignotus: „A politika mögül. A fálnak menő lokomotív”, *Nyugat*, 1913. évf. 3. sz.

⁴³ Ignotus: „A politika mögül”, *Nyugat*, 1913. évf. 7. sz.

⁴⁴ Ignotus: „Tisza miniszterelnök”, *Nyugat*, 1913. évf. 12. sz.

de facto, de hivatalánál fogva is diktátora Magyarországnak”⁴⁵ Ez pedig fél éven belül cenzúrához, a gyülekezési és egyesülési jog korlátozásához, az esküdszék eltörléséhez, tehát a demokratikus bástyák lassú, de biztos lebontásához vezethet. Az azonban elgondolkodtató, vallja a szerző, hogy Tisza diktatúrája nemhogy forradalmat, de számottevő ellenállást sem váltott ki Magyarországon. A tanulság egyértelmű: „Minden országnak olyan kormányzata van, amelyet megérdemel, ami neki való, amelyet a szíve titkában tulajdonképpen óhajt.”⁴⁶ Ezt követően Ignótus nyíltan hangoztatja, hogy Tisza egy sajátosan magyar államcsínnyel jutott hatalomra,⁴⁷ és ezt a házszabályok módosítását követően az ellenzék gyengesége miatt meg is tudja őrizni. Ő, magyar Napóleonként, „nem teszi meg azt a szívességet az ellenzéknek, hogy úgy érezze magát, mintha ő törvénytelenül uralkodnék”⁴⁸

Három évvel később azonban már az ország is várja Tisza bukását. Erről Ignótus is hosszadalmas cikket ír,⁴⁹ tételesen felsorolva azon lehetőségeket, melyek megragadásával leválthatóvá válna a miniszterelnök. Addig azonban, amíg az ellenzéki politika tematikáját Tisza diktálja, nincs esély a változásra. A recept egyszerű: „Az ellenzéknek Magyarországon is megvan minden olyan esélye, mint más alkotmányos és parlamenti alkotmányú államokban. Csak éppen igazán elleneznie kell a többség politikáját – csak éppen igazán ellenkezőjét kell akarnia annak, amit a többség csinál.”⁵⁰

Tisza István 1917. május 23-án mond le, az uralkodó felszólításának engedelmeskedve. Ezt a napot Ignótus történelmi pillanatnak érzi, hasonló címmel⁵¹ ír cikket Tisza bukásáról. Értékeli miniszterelnöki munkáját, összességében jelentékeny, de fatális politikusnak jellemzi. A cikk ezt követően már sokkal inkább a jövőbe néz, bátor, nagytervű és demokratizálódó politikát kér a még ismeretlen utódtól. Tisza azonban Ignótus reményeivel ellentétben nem tűnik el a politikai süllyesztőben, pár hónap elteltével újra teljes erejével befolyásolja a magyar közéletet és a Wekerle-kormány tevékenységét. Ignótus ezt sem hagyja szó nélkül, minden eddiginél kategorikusabban minősíti a gróft: „Tisza István, mindent összevéve, veszedelme ennek az országnak – de kivált azért, mert politikáját sok tehetséggel s teljes férfiassággal csinálja. Ez a politika híján van a nagy gondolatnak s az új tájékozódásnak – hiszen ha ez is meg volna benne, akkor mindegy volna, hogy konzervatív-e vagy radikális [...] Tisza István nem lángelme, s nincs megérzése és elfogulatlansága – régmúlt viszonyokból szürt

⁴⁵ Ignótus: „Tisza miniszterelnök”, uo.

⁴⁶ Ignótus: „Tisza miniszterelnök”, uo.

⁴⁷ Ignótus: „A politika mögül”, *Nyugat*, 1914. évf. 13. sz.

⁴⁸ Ignótus: „A politika mögül”, uo.

⁴⁹ Ignótus: „A politika mögül. Ellenzék”, *Nyugat*, 1917. évf. 2. sz.

⁵⁰ Ignótus: „A politika mögül. Ellenzék”, uo.

⁵¹ Ignótus: „A politika mögül. Történelmi pillanatok”, *Nyugat*, 1917. évf. 11. sz.

rendszerbe egy közhelyes politikát, s ezt követi fanatizmussal. Ez baj – s annál nagyobb baj, mert önfeláldozóan követi. Tisza István – politikai értelemben értem a szót – korlátoltan kicsinyes. De magához nem kevésbé, mint másokhoz.”⁵²

Ignotus a fenti, szélsőségesen negatív jellemzés ellenére is párhuzamot von Tisza és Andrássy között: a már idézett *Alkalmosok és alkalmatlanok*⁵³ című cikkben csak kettejüket tartja alkalmasnak az államférfíui létre, és ezzel egyidejűleg alkalmatlannak egy megalkuvó, következetlen miniszterelnöki pozícióra. Ezért, 1918 végéhez közeledve, Fenyő Miksával együtt⁵⁴ abban látják a válságból való kilábalás egyetlen lehetőségét, hogy az Apponyi, Andrássy és Tisza által vezetett pártok fuzionálnak, és együtt vezetik ki az országot a már-már reménytelen helyzetből.

Ignotus nem az egyedüli volt, aki Tisza István gróffal kapcsolatosan ambivalens érzelmeket táplált. Már a magyarokkal szemben különben is ellenséges indulattal érző⁵⁵ Ferenc Ferdinánd trónörökös is őt tartotta a legveszedelmesebb ellenfelének, audiencián egy alkalommal sem volt hajlandó őt fogadni.⁵⁶ Az Antant propagandája Tisza Istvánt a háború során mindvégig a háború okozójaként és leghívebb támogatójaként ábrázolta, s végül a Monarchia közvéleménye is átvette e vélekedést. Ez okozta Tisza gróf halálát is: 1918. októberében két alkalommal kíséreltek meg ellene merényletet, másodszor, október 31-én már sikerrel. Budapesten, Hermina úti villájában törtek rá, és lőtték le.

*

Apponyi, Tisza és Andrássy gyökeresen eltérő személyiségük ellenére mégis szorosan összekapcsolhatók. Történelmi államférfiak voltak, a kor azonban, amiben alkotniuk kellett volna, nem engedte, hogy sikerre vigyék országukat. Szekfü Gyula szerint politikai bölcsességük „elvesztette az ősi mértéktartást, az egyik nádszálként hajlongott a katasztrófa előszelében, a másik kemény derékkal megmerevedett és minden új utat, új gondolatot elutasított, a harmadik pedig csak az utolsó pillanatban jutott hatalomhoz, mikor már itt volt a katasztrófa.”⁵⁷ Mindhárman egy-egy eszmével azonosultak, őszintén szenvedtek, ha ezt az eszmét bármely ponton vereség sújtotta, de komoly elégtételként, harcuk igazolásaként

⁵² Ignotus: „A politika mögül. Ad vocem Tisza”, *Nyugat*, 1917. évf. 19. sz.

⁵³ Ignotus: „A politika mögül. Alkalmosok és alkalmatlanok”, i. k.

⁵⁴ Ignotus: „A politika mögül. Reakció és radikalizmus”, *Nyugat*, 1918. évf. 17. sz.

⁵⁵ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora II.*, i. k., 203. o.

⁵⁶ Bertényi Iván, ifj.: „Tisza István és az I. világháború”, in Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*, Osiris Kiadó, Budapest 2002, 33. o.

⁵⁷ Szekfü Gyula: „A magyar jellem történetünkben”, in Szekfü Gyula (szerk.): *Mi a magyar?*, Magyar Szemle Társaság, Budapest 1939, 553. o.

élték meg ideájuk minden sikerét.⁵⁸

A politikai publicisztika sajátos műfaj. Művelőjének nincs állandó társadalmi besorolása, osztoznia kell a demagóg politikus, az ügyvéd és a művész sorsában egyaránt. Egyfajta pária ő, akit minden korban kasztja morálisan legalacsonyabb szinten álló és viselkedő képviselője után ítélik meg. Sokszor utasításra dolgozik, azonnal termelnie, hatnia kell, pedig ő alkotni szeretne. Tudomány, vagy művészet-e az újságíró hivatása? Nehéz eldönteni, az ellenben bizonyos, hogy bármit is vet papírra, azt nagy felelősséggel kell tennie. A felelőtlen újságíró cselekedeteinek szörnyű következményei lehetnek⁵⁹ – ezt akár Ignotus is mondhatta volna, ám e gondolat egy még nevesebb kortársától, Max Webertől származik.

A politikai publicisztikán belül különösen kényes és sikamlós terület a kortárs politikusok értékelése és jellemábrázolása. Ignotus nem törekedett e tekintetben teljes objektivitásra: minden írásában erősen manifesztálódott saját személyisége, szenvedélyes véleménye. Ez a szubjektum azonban nagymértékben elősegítette, hogy a fenti sorokban citált művei ne csak korának száraz tényeit, történéseit, hanem sajátos, sokszor varázslatosan izgalmas miliójét is bemutassa akár kortárs, akár száz évvel fiatalabb olvasójának.

⁵⁸ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora II.*, i. k., 123. o.

⁵⁹ Ld. Weber, Max: *A tudomány és a politika mint hivatás*, Kossuth Kiadó, Budapest 2004, 91-92. o.

A TÖRTÉNETFILOZÓFIA PSZICHOLGIZÁLÓ JELLEGE KORNIS GYULÁNÁL

SZALAI ZSOLT

Kornis Gyula legintenzívebben a korai műveiben foglalkozott pszichológiával, ami jórészt későbbi műveinek módszertani megalapozását is szolgálta, de a pszichologizáló–szociologizáló nézőpont későbbi munkáiban, főleg történelemfilozófiájában és tudománysszociológiájában is megmarad. Ezzel nincs egyedül a korabeli magyar filozófiai színtéren, hiszen Medveczky Frigyes (akinek Kornis tanítványa volt), Halasy-Nagy József, Posch Jenő, Mannheim Károly de mások esetében is megfigyelhető a filozófiai problémák lélektani–társadalomelméleti szempontú megközelítése. Bár Demeter Tamás tanulmányában csak Lukácstól számítja az ilyen jellegű jelentős munkák születését, azt azonban hangsúlyozza, hogy a magyar filozófiai hagyomány, amennyiben van ilyen, egyetlen értékelhető, s a nyugati hagyományhoz egyedül érdemlegeset hozzátevő, sajátos vonulata éppen a szociologizáló.¹

A pszichologizáló és szociologizáló nézőpont megkülönböztetése mindenestre indokolt, és ezen írás inkább a pszichologizáló szemlélet feltárását célozza, jóllehet Kornisnál nehezen szétválasztható a kettő. Az *Athenaeum* hasábjain 1917-ben megjelent, „A filozófia korszerű problémái” című esszéjében a filozófiának történeti-társadalmi dimenzióban való felfogása figyelhető meg, miközben az első világháború végének időszakában a háborúnak a kultúrára, így a tudományra és filozófiára gyakorolt lehetséges hatásait vizsgálja. Úgy véli, hogy a történelmi tapasztalat nem adhat egyértelmű felvilágosítást, hiszen a háborút, és annak társadalmi következményeit nagyrészt a kor adott feltételei alakítják. Így, noha bármiféle általánosítás, szabályszerűség megállapítása jogosulatlan és kétséges vállalkozás is, mégis arra a kérdésre keres választ, hogy „vajon milyen problémák jutnak a világháború következtében a filozófiai érdeklődés gyújtópontjába?” A filozófia tematizálódására irányuló kérdés tehát előrebozsátja megválaszolhatóságának – fenntartásokkal való – elfogadását, illetve magának a válasznak hipotetikus jellegét. Kornis a háború lélektani következményeit kutatja, annak a világnézetre gyakorolt hatását. Szerinte a filozófia a gyakorlati és értékproblémák irányába fordul, hiszen maga a háború is ezeket hozta felszínre: „A háború okozta társadalmi átalakulás és lelki változás arra indít, hogy a filozófia az élethez alkalmazkodjék.”²

¹ Demeter Tamás 2007: „A magyar filozófia szociologizáló hagyománya”, *Világosság*, 4, 5-20. o.

² Kornis 1917: „A filozófia korszerű problémái”, *Athenaeum*, III. köt., 4-5. sz., 233. o.

A pszichologizáló–szociologizáló megközelítés Kornis tudományfelfogásában is megmutatkozik, hiszen a pszichológiát a szellemtudományok alapjának tekinti, magát a tudományt pedig olyan társadalmi intézménynek, amely az élet minden területét áthatja. „A tudomány valóban életformáló és életrendező hatalom.”³ Számára az ember pszichofizikai lény volta indokolja a tudományok természettudományokra és szellemtudományokra való felosztását, de – a német idealizmus hagyományából, elsősorban Schellingtől merítve –, a tudományok egységét hirdeti. A pszichologizáló nézőpontot a természettudományok területén is érvényesíti, a megismerés feltételeit, motivációját lelki természetűnek gondolja. Windelband és Rickert nyomán azt állítja, hogy az oksági törvényszerűségek nem kizárólagosak, nem vezethetők le hiánytalanul a szubjektumból, mert az értékek és a célok olyan kvalitatív mozzanatok, amelyeknek spontán, irracionális jellegük is van.

Pszichologizáló módszerét jellemzi, hogy a történelmi–társadalmi folyamatok szociálpszichológiai és differenciáló pszichológiai megközelítésére törekszik. Az általa generalizálónak tekintett, egyetemes törvényeket megfogalmazó pszichológiát így az individualizáló történettudomány szolgálatába állítja, ugyanakkor az egyetemes történeti törvények megalkotásának lehetőségét elutasítja. Ha vannak is történeti szabályszerűségek, azok kizárólag elemi, kísérletekkel igazolható pszichológiai törvényszerűségekre vezethetők vissza, amelyek viszont alapvetően különböznek a természettudomány által alkotott törvényektől. A lélekben végbemenő bonyolult folyamatok oksági összefüggéseinek megállapítása nem lehet egzakt: „a bonyolultabb lelki jelenségek kellően meg nem rögzíthetők, kauzális jelentőségük mindig a tudat egységes egészétől függ”⁴ Somos Róbert szerint Kornis pszichologizmusának Brentano és Dilthey „karosszék-pszichológiája” az alapja, amely „előnyben részesítette az individuálpszichológiai megközelítést és a pszichológiai retrospekció módszertanilag problematikus alkalmazásával iparkodott túllépni a kísérleti pszichológia viszonylag korlátozott teljesítőképességén”⁵

Kornis azt állítja, hogy az általános pszichológia csak annyiban segítheti a történész munkáját, hogy általánosságokat és elemi törvényszerűségeket tár fel; ám feladatuk alapvetően különbözik. Kritikával illeti Diltheyt, amiért szembeállítja a pszichológiát és a történettudományt, hiszen a két tudomány feladata alapvetően más, a pszichológián nem lehet számonkérni a történeti kutatásokhoz való hozzájárulásának mértékét. Hangsúlyozza azt is, hogy a történettudomány nem

³ Kornis 1943: *A tudományos gondolkodás. A tudós lelki alkata I.*, Franklin Társulat, Budapest, 10. o.

⁴ Kornis 1924: *Történetfilozófia*, MTA, 21. o.

⁵ Somos Róbert 2004: *Magyar filozófusok útkeresése Trianon előtt és után*, Kairosz, Budapest, 176. o.

alkalmazott pszichológia jóllehet pszichológizál. Kornis a szellemtörténet nagyjait nevezi meg, amikor a történetíró intuitív, beleérző, újraélő képességeit hangsúlyozza. Nem is a történetírás vagy történelemfilozófia, hanem a pszichognózis, vagy pszichozófia fogalmát használja Thuküdidész, Tacitus, Ranke, Mommsen, Burckhardt és Dilthey módszerére. Rickert hatása mutatható ki, amikor Kornis azt állítja, hogy a történetírás csak akkor tesz eleget a tudományosság kritériumainak, ha a tudományos leírás végső elemei egyetemesek. Ehhez pedig az általános pszichológia terminológiájának használata szükséges. Kornis a fogalmi egyértelmőséget kéri számon, amely a cél, a történeti valóság leírásában elengedhetetlen.

A történeti kutatás bizonyos területein azonban mégis fontosnak tartja a pszichológiai kutatások eredményeinek figyelembevételét, így a tanúvallomások vizsgálatában, vagy a szövegkritikai tevékenységben. A patopszichológia eredményeit a normálistól eltérő jelenségek, forradalmak, katasztrófák vizsgálatában véli hasznosíthatónak, illetve a differenciálpszichológia tipizáló módszerét, a lelki jelenségekben megfigyelhető, általános egyezések osztályozását, illetve a pszichográfiát. Különösen a két világháború között népszerű az ún. nemzetkarakterológia, ami a wundti néplélektan hatását is mutatja. Ekkor jelent meg Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó*, vagy Szekfü Gyula *Három nemzedék* című könyve, illetve Kornistól az *Államférfi* és *A tudomány szociológiája*. De voltaképpen ide sorolható Rónay Jácintnak még a XIX. század közepén írt *Jellemisme* című műve is, amellyel annak idején az Akadémia tagjává választották.

Kornis ugyanakkor látja a szociálpszichológia, különösen a Lamprecht-féle felfogás egyoldalúságát, mert az szerinte az egyént elhanyagolja. Viszont pozitívumként értékeli a társadalmi feltételek figyelembevételét, és elismeri, hogy az emberek lelki alkata viszonylagos egyformaságot mutat. A túlzott egyoldalúság elvetése mellett azonban kiemeli a történeti pszichikai distanciák, a szociális lelki típusok leírásának eredményességét a gazdaság- és kultúrtörténetben.

Az analógiás beleélés és következtetés módszere kapcsán a lelki jelenségek nem merev, hanem dinamikus, fokozatbeli különbségekben megnyilvánuló jellegét hangsúlyozza, mert szerinte a lelki élet egységet, feltételez, amit én-centrumnak is nevez. Dilthey hermeneutikáját visszhangozza akkor, amikor azt mondja, hogy az interpretációnak az egyént először mint egészet kell rekonstruálnia, egységes összefüggésében kell megérteni. Ugyanakkor ez a történeti-pszichológiai egység csak a történetíró lelkében teremthető újra. Egy társadalmi állapot leírása az egyéni különbségek miatt azonban mindig csak absztrakció, csak az egyéné lehet szemléletes.

A gondolat történeti-pszichológiai képződményként való felfogása azt is mutatja, hogy annak logikai igazságérvénytől eltekint, s a történetírásban e két szempont összekeverését kerülendőnek tartja. A következmények levonását a történetíró végzi, méghozzá úgy, hogy azokat maga a történeti személy soha nem

vonta le. „Politikai eszméinek logikus sorát a történelmi folyamatban más lelki tényezők (például érzelmek) megtörték és más irányba terelték.”⁶

Az egyoldalú racionalizálás helyett a történelmi megértés lelki tényezőinek figyelembevételét tartja fontosnak és megfogalmazza a történelmi megértés pszichológiai paradoxonát: úgy tűnik, mintha a szubjektív mozzanat kiiktatásával a történelmi tárgyilagosság biztosított lenne. „Minél gazdagabb lett az emberiség lelki világa, annál finomabb lelki organumokra tett szert az antik világ szellemében rejlő irracionális mozzanatok és értékelések iránt. (...) A múlt lelkének mindig több hangjára tud a fejlettebb s gazdagabb lélek rezonálni.”⁷

Kornis lehetségesnek tartja a fejlődés fogalmának a történelemre való alkalmazását, legalábbis a tudományban. Párhuzamot tételez a történettudomány fejlettségi állapota és az emberi szellem fejlettsége között. A szellem önmegismerésének folyamata, mind teljesebbé válása a múlt jobb megértéséhez vezet, ami kárpótlás az elvileg soha ki nem iktatható szubjektivitásért. A német szellemtörténeti iskola, főleg Dilthey hermeneutikája és Harnack nyomán a kritikai realizmus álláspontjára helyezkedik. A megismerésnek szerinte határt szab a szellem adott kortól is függő fejlettsége, illetve a történetíró értékfelfogása, eszközeinek, módszereinek szubjektív jellege. „A történész nem tud – ha akar is – teljesen objektív lenni az értékelő mozzanatot nem tudja teljesen kikapcsolni: az objektivitás ideál, amelyet csak megközelíteni lehet.”⁸ Mondható, hogy konstrukciónak tarja a történelmet, a múlt rekonstrukciója a források felhasználásával, ám a történetíró irracionális és racionális tudatműködése nyomán történik. „A szellemi-történeti világot elménk a megértésben nem passzíve befogadja, hanem felépíti.”⁹ Éppen ezért múzsai adománynak tekinti a történetíró azon képességét, amellyel képes totalitásában megragadni a történeti anyagban rejlő valóságghalmazt.

A jelen tudatának a történetírásba való beleképződése a történelem genetikus interpretációját eredményezi, nagy munkái a *Tudomány és társadalom* vagy *A magyar politika hősei* a múlttól a jelenig rajzolnak meg egy fejlődési ívet, kiemelve, hogy a jelen tudata teszi lehetővé a „honnan hová” tartó fejlődés vonalának megállapíthatóságát. Nyilván ez az oka, hogy a nietzschei filozófiával, különösen annak genealógiai interpretációs módszerével szinte semmit nem tud kezdeni. Annyit azért elismer, hogy Nietzsche helyesen látja a historizmus túlhajtásait, amikor a „merő multa-vonatkozás”, a történeti szempont kizárólagos érvényesítését kritizálja.

⁶Kornis: i. m. 55. o.

⁷Uo. 57. o.

⁸V.ö. Hell-Lendvai-Perecz 2000: *Magyar filozófia a XX. században*, Első rész, Áron, Budapest, 224. o.

⁹Kornis: i. m. 58. o.

Mindemellett Kornis igyekszik nem egyoldalú lenni, a német szellemtörténeti iskola hagyománya, illetve Rickert neokantiánus értékelmélete mellett ezért orientálja a kutatást a pszichológiai kutatások felé. Az interpretáció Kornis értelmezésében éppen ezért pszichológiai–történeti magyarázat. Ezért állítja, hogy a történeti megismerésben az individuális pszichológiai tényezők figyelembevételét, az ember társas lény mivoltából következő reakcióit, így a hasonulás, illetve az elkülönülés magatartásformáit is figyelembe kell venni. A hegeli népszellem és a wundti néplélek-fogalom, a hiposztázált kollektív tudat, osztálytudat stb. fogalmának használatakor az egyéniség szerepe is meghatározó (Kornisnál is elemzés tárgya az akkori magyar filozófiai diskurzusban rendkívül népszerű zseni-fogalom); sőt az egyéniség kutatását a pszichológia és történelem határvonalának tartja. Emellett még a tömegpszichológia eredményeit is felsorakoztatja. A tömeg gondolkodását, cselekvését mindig egyének irányítják, viselkedésében az irracionális mozzanatok döntőek. A befolyásolás és befolyásolhatóság elsősorban érzelmi, indulati téren hat, s vált ki reflexszerű reakciókat, s szabadít fel gátlásokat, és eredményezi a felelősségérzet hiányát.¹⁰ A marxi felfogással szemben is kritikát fogalmaz meg, amikor azt állítja, hogy az emberi cselekvések nem mindig gazdasági viszonyok, érdekek, hanem sokszor vallási, esztétikai, vagy legalábbis *nem* utilitarista erkölcsi értékek által motiváltak.

A szabadság fogalmának meghatározásakor a mechanikai okság és a pszichikai okság különbségeit, egymáshoz való viszonyának meghatározására törekszik. Az ember pszichofizikai lényként való értelmezése magyarázza a fizikai tényezők az ember lelki diszpozícióit befolyásoló hatását, azonban aláhúzza, hogy a lelki élet aktív, nem pedig passzív tevékenység, tehát a külső tényezőktől nem abszolút determinált. Ha a modern kognitív tudomány álláspontját nézzük, ma sem egyértelműen eldöntött ez a probléma. „A tudománnyal folytonosnak mondott filozófiában továbbra is vita témája a belső és a külső perspektíva; a szabadság és az okság; a pszichikai és az intencionális, vagy mentális és a fizikai; a szubjektív és az objektív; a nyelvi és a nem-nyelvi; a logikai és a kauzális közti viszony.”¹¹ Putnam fizikalizmusa egyenesen tagadja a pszichofizikai korrelációt, Davidson azonosságot feltételez, amely nem teszi lehetővé a mentális és az oksági viszonyok kölcsönös megfeleltetését, Kim pedig redukcionista álláspontot képvisel, bár továbbra is kérdéses, hogy a szupervenienca elve mennyire érvényesíthető.

Hanák Tibor szerint Kornis már pszichológiai korszakában a szellemtudomány felismeréseihez jutott el, amikor elismeri és hasznosítja ugyan a tapasztalati lélektan eredményeit, de kritikával is él is, amiért az a lelki élet egysége helyett a tényeket és a törvényszerűségeket elszigetelten kezeli. „Kornis megfordítja a viszonyt: a lélek egészéből, az önálló lélekből akarja megérteni az experimentális

¹⁰ Kornis: i. m. 108. o.

¹¹ Boros János 2004: „A kognitív tudomány esélyei”, *Magyar Tudomány*, 11. sz., 1270. o.

lélektan eredményeit.”¹² Nála a pszichikai okság a tudat egységét feltételezi, amely azt is jelenti, hogy az egyén az egész múltját hordozza, amely szintén cselekedetet befolyásoló tényező, s amely a pszichikai okság szintetikus természetéből következően mindig eredményez valami olyan, előre kiszámíthatatlan következményt, amely az előzményekben nincs benne. „A lelki történések az én-nek magát minden pillanatban fenntartó és fokozó, előretörő, egységes folytonos dinamikus lefolyásában, kibontakozásában és növekvésében áll, mely qualitative újat teremt, a múlt a jelenben kiszámíthatatlanul tovább hat, s a jelen a jövőbe terjeszkedik.”¹³

A (történet)tudománnyal szemben ez nyilvánvaló kételyeket is támaszthatna, de Kornis számára ez inkább az akaratszabadság metafizikai értelemben vett objektivitását mutatja, s az emberi létezés fogalmilag le nem írható mozzanataira világít rá: „Az ember történetének sajátos fősége és drámai varázsa éppen abban rejlik, hogy nem elemezhető szét maradék nélkül csupa racionális mozzanatra, mindig beékelődik valami meglepő és kiszámíthatatlan, ami az emberi lélek ismeretlen mélységeiből tör elő, új oksorokat kezd s a passzív folyamatosságot többé-kevésbé megszakítja.” A természeti szükségszerűség és az emberi szabadság immanenciája mellett fölveti a transzcendens tényezőnek a történelemben játszott lehetséges szerepét is, ám szerinte Isten és a történelem viszonya elsősorban a hit és nem a tudomány tárgya.¹⁴

Kornis pszichologizmusa tehát szándéka szerint módszertani alapokat szolgáltat a történettudomány számára, amely azonban felfogása szerint individualizáló, mi több *műzsai* jellegénél, valamint tárgyának természeténél fogva sohasem válhat „szigorú tudománnyá” Ugyanakkor a megismerés, az emberi szellem fejlődésének gondolatával mégis nyitva hagyja a kérdést, legalább annak reményében, hogy történeti tudásunk tökéletesíthető.

¹² Hanák Tibor 1993: *Az elfelejtett reneszánsz*, Gönczöl, 237. o.

¹³ Kornis 1924: *Történetfilozófia*, 135. o.

¹⁴ Hell–Lendvai–Perecz 2000: i. m. 225-226. o.

MONTESQUIEU EURÓPA-FELFOGÁSA

SZALAI SZABOLCS

Az európai egység gondolata nem a XX. század terméke. Az újabbkori történelem nagy gondolkodóinak szinte mindegyikénél felfedezhető annak a rendező elvnek a kutatása, amelynek alapján a sokszínű Európa népei alkalmi szövetséget vagy akár tartós együttműködést köthetnek egymással. Európa országok, népek és népcsoportok sokaságából áll, s ezen összetettség következménye, hogy a kontinens egy nagyobb egységen belül kulturálisan, politikailag és társadalmilag is heterogén. A törésvonalak nem csak az egyes államok között léteztek és léteznek mind a mai napig, hanem az egyes népeket és népcsoportokat is megoszthatják a kulturális, politikai vagy társadalmi ellentétek. Ebben az európai „salátás-tálban” alakult ki az európai egységről való gondolkodás, melynek voltak termékenyebb és terméketlenebb periódusai is, de az mindenképpen megállapítható, hogy – mai szóhasználattal élve – az európai integrációról való elmélkedés folyamatosan jelen volt az újabb európai eszmetörténetben. Első nagy csúcspontját ez a gondolatkör a *felvilágosodás* korában érte el. Ezt bizonyítja többek között Sully, Saint-Pierre abbé, Montesquieu, Rousseau, Penn és Kant idevágó munkássága is. Az egyes szerzők más-más szemszögből közelítik meg az európai egység gondolatkörét: van aki arra keresi a választ, hogy mi készíti az egyes államokat az egymással való szövetségekötésre és mi teszi őket adott esetben ellenfelekké, míg mások az örök béke megvalósulásának lehetőségeit kutatják az egyesült Európa keretein belül. Dolgozatomban Montesquieu Európa-értelmezését elemzem, kiemelt figyelmet szentelve annak, hogyan kapcsolódik össze a szerzőnél az egységes Európa gondolata „a törvények szellemével” és a szabadság mindenekfelettségével.

Montesquieu munkásságának az utókor számára leginkább ismert politikai filozófiai eredménye a hatalommegosztás elvének mint jogállami kritériumnak a deklarálása: eszerint a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás hatalmi ágainak egymástól elkülönült, bár egymást kiegészítő működése eredményezhet demokratikus berendezkedésű államot. A szerző fő műve a hatalommegosztás kérdését is tárgyaló *A törvények szelleméről* című alkotás, de e nagy munka elkészüléséig több szellemi kitérőt is tett Montesquieu, melyek közül az egyik az európai egységgel foglalkozik. Az *Európa egységéről* című tanulmány 1724-ben született, amikor ugyan XIV. Lajos már nem élt, de a „Napkirály” centralizációs politikája (amellyel Montesquieu márcsak mint a bordeaux-i „parlament”, tartományi felsőbíróság elnöke sem igen rokonszenvezett) és európai hegemoniális tervei még nem vettek a feledés homályába. Montesquieu ebben az értekezésében fejti ki gondolatait az európai egységről, s mondhatjuk, hogy

tanulmányát már teljesen áthatja „a törvények szelleme”

Gondolatmenetem elején arra keresem a választ, hogy mit is értett Montesquieu európai egységen. Beszélhetünk-e a mai értelemben vett integrációról vagy annak gondolatáról a XVIII. század elején? Erre a kérdésre már az 1724-ben elkészült tanulmány első soraiból megkaphatjuk a választ. Amikor ugyanis Európa „egységéről” beszél, Montesquieu nem a mai értelemben vett integráció lehetőségére gondol, ami a diplomácia és a különböző szerződések révén szorosabbá fűzné az egyes tagországok közötti kapcsolatot, hanem egy olyan egységes Európáról, amely fölött az egyik nép megszerzi az uralmat, háborús potenciálja révén: „A kérdés ez: lehetséges-e Európa jelen helyzetében, hogy egy nép, miként valamikor a rómaiak, állandó hatalmat gyakoroljon a többiek fölött?” (Montesquieu 1943: 35.) A szerző a válasszal sem marad adósa az olvasónak. Már a következő bekezdésben megadja a feltett kérdésre a nemleges választát: „Úgy vélem, ilyesvalami minden valószínűség szerint lehetetlenné vált...” (Montesquieu 1943: 35.) Montesquieu álláspontja világosan kitűnik az idézett szövegrészből, az viszont már bővebb magyarázatot igényel, hogyan kapcsolható össze ez az álláspont „a törvények szellemével”

Montesquieu Európát lényegében egy olyan hatalmas nemzetként határozza meg, amely több kisebb-nagyobb népből áll. A történelem folyamán Európa „alkotóelemeit” már többször megpróbálták egyes népek a fennhatóságuk alá vonni, de ezek az elképzelések hosszabb távon rendre kudarcba fulladtak. A nagyobb birodalmak nem voltak életképesek az európai kontinensen. Ennek egyik fő okát *A törvények szelleméről* című munkából ismerhetjük meg. Montesquieu ugyanis nagy hangsúlyt fektetett az identitás kérdéskörére, a társadalmi és kulturális sajátosságokra, amely gondolkodásmód áthatotta a törvényekről és az államformákról alkotott nézeteit is. *A törvények szelleméről* című munkájában arra a megállapításra jut, hogy a különböző államformák a lokális társadalmi viszonyok (éghajlati viszonyok, az államterület nagysága) eredményei. Ezek után még arra is kitér, hogy a törvényeknek meg kell felelniük a megalakítandó, vagy már meglévő kormányzat természetének, tekintettel kell lennie az ország természetes adottságaira: „A törvénynek annak a népnek a sajátosságaihoz kell illeszkednie, ahol megalkották, s így csak ritka és rendkívüli kivételképp alkalmazható más népre.” Ezt egészíti még ki az a megállapítása a szerzőnek, hogy az európai ember alkata és Európa földrajzi adottságai is gátat szabnak a nagy birodalmak kialakulásának. A nagy területű birodalmak vezetését ugyanis Montesquieu összekötötte a zsarnokság fogalmával. Véleménye szerint: „Egy nagy birodalom szükségszerűen megkívánja az uralkodó despotikus tekintélyét, mert csak az elhatározás gyorsasága egyenlítheti ki a helységek nagy távolságát, ahová a végrehajtó parancsoknak el kell jutniuk...” (Montesquieu 1962: 41).

Montesquieu látja, hogy az általa egyébként leginkább tisztelt köztársasági államforma nem teremténé meg a gyors intézkedések feltételeit a nagy

birodalmakban, viszont a zsarnoki uralom távol áll az európai embertől. A köztársaság a nagyobb területű államok számára lehetetlen, mert a demokratikus intézményekkel nagy területeket nehezen lehet átfogni. A zsarnokság, amely a nagyobb területű országok (Kína, Törökország, Oroszország stb.) sajátossága, az európai emberhez méltatlan. A legjobb megoldást Montesquieu így gyakorlatilag az alkotmányos monarchiában látta, amikor a zsarnoksággal szemben az alkotmányos kormányzás és az egyéni szabadság megvalósulási lehetőségeit kereste a természeti szükségszerűségek (éghajlati tényezők stb.) által meghatározott politikai kultúrák határai között. „Míg Locke például az abszolút monarchiát nem egyszerűen rossz politikai rendszernek, s nem is egyszerűen illegitim politikai rendszernek tekinti, de egyáltalán nem is tekinti politikai rendszernek, mivel az embereket az eredeti természeti állapotnál is rosszabb természeti állapotba helyezi, Montesquieu egykedvűen felméri a francia monarchia hibáit és erényeit: a francia monarchia legitimáló elve radikálisan illiberális, tényleges működése azonban tűrhető szabadságjogokat biztosít.” (Manent 1994: 71.)

Felfedezhető Montesquieu gondolatai között egyfajta premodern regionalizmus is, amely az egyes társadalmak, népcsoportok egyéni szabadságát szem előtt tartva ellenez mindenféle centralizációt. A szerző már a Franciaországon belüli központosítást sem nézte jó szemmel, a XIV. Lajos-féle uralmi törekvésektől pedig egyenesen rettegett. Így nem csoda, hogy még a „Napkirály” halála után is ilyen nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy kifejtse nézeteit Európa *valóságos* egységéről.

Montesquieu elmékedései az európai egységről ugyanis teljes mértékben elvetették az uniformizáló, centralista, katonai potenciálon alapuló „integrációt” Ehelyett ő inkább egyfajta, az interregionális gazdasági és kulturális kapcsolatokat elmélyítő Európát szeretett volna, ahol Franciaországnak és Angliának szüksége van Lengyelország és Oroszország jólétére, ahol az egyes országok és tartományok rá vannak utalva a többire. A szerzőnek alkalmá nyílt tanulmányozni a kontinenst, mivel az 1720-as évek végén egy európai körutazást tett. Járt többek között Lengyelországban, Németországban, Ausztriában és Magyarországon is. A magyar földön tett látogatása kapcsán kifejti, hogy ez többek között azért volt hasznos számára, mert láthatta, hogyan és milyen körülmények között élhettek hajdan nagyszülei – finoman utalva ezzel az ország elmaradottságára. (Desgraves 2003: 190.)

Az egymásra utaltság elképzelését erősíti meg Montesquieu ama felfogása a köztársaságról és az alkotmányos monarchiáról, amely szerint az általábanvett demokrácia azon a közmeggyőződésen alapul, hogy a köz java előbbre való saját hasznunknál, és hosszú távon ez a garanciája személyes boldogulásunknak, valamint annak is, hogy a politikai arénát nem sajátíthatják ki maguknak azok a hatalmasok, akik valamilyen oknál fogva közelebb ülnek „a döntések asztalához”.

Ebből a szemléletmódból következik Montesquieu azon megállapítása is, miszerint ha valamely állam a szomszédja leverésével akarja a hatalmát növelni, úgy rendszerint csak önmagát gyengíti.

Az európai alkat különösségei, amelyek a kontinens társadalmi, politikai, kulturális sokszínűségét nemcsak más földrészek lakóitól különböztetik meg, hanem magán a kontinensen belül is markáns törésvonalakat idéznek elő, nem az egyetlen oka annak, hogy Montesquieu ellenezze egy hegemoniális európai egység gondolatát. Az imént kifejtett gondolatmenet alkotóelemein túl, még egy fontos tényezője van annak a montesquieu-i álláspontnak, hogy a XVIII. században már nem lehetséges Európát egy nemzet irányítása alatt egységesíteni. Ha egy szóval akarom kifejezni ezt az akadályát az ilyen típusú integrációnak, akkor a „modernizáció” fogalmát kell használnom, amely Montesquieu-nél a fejlődés és a jólét fogalmaival is párosul. Ezzel a két kiegészítéssel a modernizáció fogalma egy olyan értelmezést nyer, amelynek alapja az állandó és folyamatos változás. Ezen a ponton a szerző gondolatmenetének különböző alkotóelemei találkoznak. Ugyanis az állandó és folyamatos változással beemeli magyarázatának ezen részébe az idő és a hatékonyság fogalmát. Ahogyan azt már az imént láttuk, egy nagy birodalom csak akkor működhet hatékonyan, ha területi nagyságából adódó „hátrányait” egy olyan kormányzati formával orvosolja, ahol a demokratikus intézmények mivoltából adódó lassúbb reagálási képességet egy gyors, egy kézben összpontosuló uralmi formával helyettesíti. A XVIII. századra viszont a modernizáció következtében minden felgyorsult, s az egy kézben összpontosuló hatalmi rendszernek hatékonyságban megnyilvánuló előnyei erőteljesen lecsökkentek.

„Manapság mindenben utánozzuk egymást. Ha Móríc herceg új technikát talál fel az erődítmények megostromlásához, azonnal átvesszük a módszerét. Ha Coehorn megváltoztatja taktikáját, azonnal utánozzuk. Ha valamely nép új fegyvereket használ, a többiek rögtön kipróbálják.” (Montesquieu 1943: 40.) Az információ áramlásának felgyorsulásával tehát a hadászat is teljesen átalakult. A szomszédos államok tudta nélkül már nem lehet titokban fegyverkezni és csapatokat gyűjteni. Ennek viszont az lett a következménye, hogy az egyes uralkodók békeidőben is a lehető legnagyobb számú hadsereget tartották készenlétben. Ennek megfelelően Montesquieu békének – nyilvánvalóan a hobbesi „bellum omnium contra omnes” elvétől is befolyásoltan – „a mindenki mindenki elleni hatalmi versengését” nevezi. Ez a megállapítás mégsem tévesztendő össze a hobbes-i gondolattal, mivel Hobbes megállapítása a természeti állapotra vonatkozik, és az ő értelmezésében hadiállapot áll fenn a társadalmak kialakulása előtt; Montesquieu ezzel szemben azt vallja, hogy az első természettörvény a béke, s a hadiállapot kialakulása csak a gyengeség és védtelenség érzésének megszűnésével alakulhat ki, ami pedig csak a csoportokba, társadalmakba szerveződés után következhet be: „Mihelyst társaságban élnek az emberek,

elvesztik a gyengeség érzetét; a közöttük addig uralkodó egyenlőség megszűnik, és megkezdődik a háborús állapot.” (Montesquieu 1943: 63.)

A háborús állapot is két különböző formát ölt azonban Montesquieu értelmezésében. Egyrészt a népek egymás között viselnek háborút, annak tudatában, hogy milyenek az egyes népek közötti erőviszonyok. Másrészt egy-egy népcsoporton belül is kialakulnak háborús viszonyok a társas lét előnyeinek kihasználása vagyis bizonyos fajta előjogok szerzése céljából. Ezen háborús viszonyok „rendezésére” alkotnak az emberek törvényeket. Montesquieu a törvények több fajtáját is megkülönbözteti, de ami számunkra az európai egység szempontjából a legfontosabb, az a népek egymás közötti viszonyait, többek között a háborús helyzeteket is rendezi. A népek kölcsönös viszonyait rendező jog: a nemzetközi jog. A törvényalkotás ezen válfaja a történelem során folyamatosan alakult, fejlődött, modernizálódott. Ez a modernizáció végül ahhoz vezetett a nemzetközi jog terén, hogy a háborúviselésnek egyre jobban körülhatárolható kereteket biztosított és szolgáltatott. Ezeket persze semmibe lehet venni, de a nemzetközi jog folyamatosan erősödő egyetemes elismertsége mégis bizonyos korlátokat szab a hódításnak: „A nemzetközi jog természeténél fogva azon az alapelven épül, hogy a különféle nemzetek a békében mennél több jót, a háborúban mennél kevesebb rosszat tegyenek egymásnak, amennyire jogos érdekeik megvédése mellett az csak lehetséges.” (Montesquieu 1943: 64.)

Láthatjuk tehát, hogy míg a nemzetközi jogszabályok terén az egyfajta állandósulás görget bizonyos akadályokat a hódítások és a nagy egységek elé, a népek jóléte és az életszínvonal terén viszont éppenséggel a folyamatos és egyre gyorsuló változások jelentenek problémákat a „nagy” terveket szövögető uralkodók elé: „Ehhez még különleges viszonyok járulnak, ezek hatásaként Európában egyetlen nép jóléte sem lehet állandó, és folytonosan megváltoznak a hatalmi viszonyok...” (Montesquieu 1943: 36).

Egy állam, bár ha a külvilág felé győztesnek és erősnek látszik is, ez még korántsem jelenti azt, hogy erős lábakon áll, főleg ha az adott hatalom a hódítások alkalmával felhalmozott vagyomból nem tudja megvalósítani a nép jólétét. Az árak egyre feljebb mennek, s így végül elveszíti az adott birodalom a versenyképességét a többi – szegényebb sorban élő – alacsonyabb színvonalú jólétet igénylő népek olcsó áraival szemben. Így az ilyen országokban (mint amilyen a viláгурalmi helyzetet élvező spanyol monarchia volt) a külső eredmények ellenére elindul a belső erózió folyamata, a reformoknak gátat szab a nép elégedetlensége, ennek következtében pedig az uralkodó végül elveszíti társadalmi bázisát. Márpedig enélkül egy nagy európai birodalmat – egy „nagy Európát” – lehetetlen egyben tartani. Viszont a civilizáció és a felvilágosodás folyamatos előrehaladása megvalósíthat egy belsőleg megalapozott, gazdasági és kulturális egységet. Amint David Lowenthal írja: „Montesquieu a kereskedelmet a népek kommunikációjának nevezi. [...] A kereskedelem és a tudás együtt vet véget a középkornak. [...] A

filozófiát a kozmopolitizmus tartja fenn, és a kozmopolitizmust a kereskedelem.”
(Lowenthal 1994: 28-30.)

Irodalom

Desgraves; Louis 2003: *Montesquieu*, Osiris, Budapest

Lowenthal, David 1994: „Montesquieu”, in Leo Strauss – Joseph Cropsey (szerk.):
A politikai filozófia története, II. köt. 5-35. o., Európa Kiadó, Budapest

Manent; Pierre 1994: *A liberális gondolat története*, Tanulmány Kiadó, Pécs

Montesquieu 1943: „Gondolatok az egyetemes monarchiáról Európában”, in
Európa egységéről, Phönix, Budapest

Montesquieu 1962: *A törvények szelleméről I-II.*, Akadémiai Kiadó, Budapest

TANKÖNYVKUTATÁSI PERSPEKTÍVÁK

KARLOVITZ JÁNOS TIBOR

Magyarország iskoláiban ma úgy mondanánk: közoktatási intézményeiben Mária Terézia uralkodásának ideje óta *több-tankönyvűség* érvényesült: Európa más országaihoz hasonlóan számos tankönyv segítette az oktatást. Különösen sokszínű tankönyvpiac virágzott az 1867. évi kiegyezés utáni időszakban, a dualizmus korában. Az első világháborút követően, a két világháború között olyan szabályozó intézkedések léptek érvénybe, amelyek nyomán a tankönyvpiac folyamatos és fokozatos szűkülését lehet megfigyelni. Az 1945 utáni koalíciós kormányzás időszakában az „egy tanterv – egy tankönyv” elv és gyakorlat bontakozott ki. Ezt a szocializmus idején megtartották illetve kiteljesítették. Állami központi tantervet adtak ki, és ehhez egyetlen tankönyvet engedtek használni. Egy iskolai tantárgy egyazon évfolyamához egyféle tankönyv előállítására kerülhetett sor. Az ún. *egy-tankönyvűséget* az állam nem csupán előírta, hanem finanszírozta (régiesen: dotálta) is, így a tankönyv fogyasztói ára csupán töredéke volt a tényleges előállítási költségeknek.

Az 1985. évi oktatási törvény elősegítette, hogy kísérleti jelleggel a központi tantervtől eltérő oktatási programok (iskolák) is helyet kapjanak a hazai közoktatási rendszerben, s ezzel együtt ún. párhuzamos, illetve új típusú, felfogású tankönyvek, tankönyvcsaládok, programcsomagok jelenjenek meg. Az 1989/90. évi rendszerváltás után rövid időn belül ismét virágzásnak indult a hazai tankönyvpiac, amelyet az oktatási tárca tankönyvírói illetve tankönyvkiadási pályázatokkal segített elő.

Az 1990-es évek végére, az óvodáskorúaktól az egyetemistákig és a szakmát vagy nyelvet tanulókig bezárólag, közel húszezer egyidejűleg kapható tanulási-tanítási segédletet tartott számon a szakma. Ebből a hatalmas mennyiségből a közoktatás számára – óvodák, általános iskolák, középiskolák világa, kiegészülve a speciális intézményekkel, nemzetiségi oktatással, kollégiumi neveléssel – 2007-ben kb. 8500 körüli iskolai kiadványcímet tartottunk számon, bár ezek jelentős része csupán segédlet.

A hivatalos, az oktatási tárca által fenntartott tankönyvjegyzék internetes honlapján (<http://www.kir.hu/>) 2007. márciusában 1850 úgynevezett jóváhagyott – vagyis szakértők és szakértői bizottságok által megvizsgált és javasolt *közismereti* (azaz a nemzetiségi tanulók, a sajátos nevelési igényű tanulók és a hit- és vallásoktatás számára készült kiadványokat nem tartalmazó) tankönyvet találtunk.

Az ellentmondó adatok jelzik, milyen nehéz eligazodni a tankönyvek világának szövevényében. Éppen ezért van jelentősége az elméleti alapozásnak.

Hasznos lehet, ha egy kifejezetten tankönyvelméleti kézikönyvet vesz a kezébe a téma iránt érdeklődő (Karlovitz J. 2001), illetve ha előzetes tájékozódást végez folyóiratokban, akár az internetről is elérhető nemzetközi adatbázisokban.

Intézményes tankönyvkutatások

Tankönyvkutatási műhelyek a második világháborút követően jöttek létre mind Nyugat-Európában, mind pedig az egykori szocialista tömb egyes országaiban. Kezdetben a nyugatiak eredményeit az ún. *tartalomelemzés* módszerével dolgozva a nagy nemzetközi tankönyvegyeztetésekben látjuk megnyilvánulni. Kontinensünk keleti felén elsősorban a *tankönyvkészítés faktoraival*, a *tankönyvek funkcionális komponenseivel* foglalkoztak.

A tankönyvkutatást mind a külföldi, mind a magyarországi tudományos élet kezdi felfedezni és elfogadni. Az elmúlt hatvan évben Európa több államában önálló intézetek jöttek létre a tankönyvek, tankönyves témák kutatására, vizsgálatára. Külföldön szervezett tankönyvkutatásról a második világháborút követően beszélhetünk: körülbelül fél évszázada jelennek meg tömegesen publikációk tankönyves témákban. Az első céltudatosan létrehozott tankönyvkutató műhelyeket a két Németország területén alapították – közülük is a legismertebbek a Német Szövetségi Köztársaság eredeti területén Braunschweigben létrejött Georg Eckert Institut für internationale Schulbuchforschung (tevékenységi köréről ld.: Fischerné Dárdai 1997), illetve az egykori Német Demokratikus Köztársaságban, Berlinben működött Volk und Wissen Verlag tankönyvkutató részlege (tankönyves koncepciók bemutatására, az ezzel kapcsolatos tananyagfeldolgozás, didaktika és tananyagkoncentráció kérdéseire nagyon sok példát lehetne hozni – itt csak egyet emelek ki: Dorber et al. 1986). A kifejezetten tankönyvkutató intézetek sorában elismert még a párizsi és a hágai. Korábban jelentős eredményeket értek el az azóta bizonytalan sorsú, valószínűleg felszámolt moszkvai, varsói és belgrádi tankönyvkutató műhelyek is. Amikor tehát tankönyvkutatásról beszélünk, akkor ezen elsősorban a nyugat-európai gyakorlatot értjük. Az egykori szovjet tankönyvelmélet eredményeit jól összefoglalja D. D. Zujev, orosz nyelven megírt, önálló munkájában (Zujev 1980); ezen kívül magyarul is hozzáférhető, részleteikben értékes tanulmányok találhatóak a *Szovjet tankönyvelméleti tanulmányok* című, hazánkban 1985-ben megjelent kötetben (Dürr – Zujev szerk. 1985).

A tengerentúl, az Amerikai Egyesült Államokban ugyan nem beszélhetünk európai értelemben vett tankönyvkutatásról, ám a tantervfejlesztésben viszonylag jó színvonalú tömegképzés valósul meg. A tanárok az egyes államokban rendszeresen tananyagfejlesztő, illetve tantervkészítő jellegű kurzusokon vesznek részt, s az egyes taneszközök elkészítéséhez sokoldalú gyakorlatias segítséget nyújtanak. Izraelban ugyancsak figyelemmel kísérik a más országokban megjelenő tankönyveket is, és viszonylag korán megszervezték a nemzetközi

tankönyvegyeztetésekhez szükséges, előkészítő jellegű tevékenységeket.

Figyelemre méltó eredményeket mutatott fel a tankönyvhelyzet gazdasági szempontú elemzése terén a Világbank. Ilyenek esettanulmányok készültek például a fejlődő világ néhány országáról (gyűjteményes kötet: Farrell – Heyneman 1989).

Magyarországon az 1948-ban létrehozott Országos Neveléstudományi Intézetnek (ONI) Simonovits Istvánné vezetésével volt ugyan egy „tankönyv és tanterv” osztálya, ám ez – az akkori időszak sajátosságai miatt – nem tölthette be a nevéhez fűzött reményeket. Maga az intézet 1950-ben szűnt meg; történetét összefoglalja Knausz 1986. Később, 1987 és 1990 között működött Karlovitz János vezetésével az az intézményközi Tankönyvelméleti Kutatócsoport és Szerkesztőség, amelyet a Tankönyvkiadó Vállalat, az Országos Pedagógiai Intézet (OPI) és az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (OPKM) hozott létre és működtetett. Az 1989/90. évi rendszerváltás után gyökeresen átalakult a neveléstudományok és az oktatásügy intézményrendszere is. Egészen a közelmúltban történt átszervezéséig az Országos Közoktatási Intézet egyik alapfeladata volt alapító okirata szerinti főtevékenységei közé tartozott tankönyvkutatások szervezése és végrehajtása. Újabb keletű kezdeményezés a Commitment-csoport tagjaként az Elhivatottság – Tankönyv és Taneszköz Kutató és Fejlesztő Intézet működése, amely 2006-ban Kojanitz László vezetésével alakult.

Adalékok előzetes tájékozáshoz

A hazai szakirodalomban tudományos igényű munkák a második világháborút követően, az 1960-as évek végétől jelennek meg. Az első tankönyvelméleti tanulmánykötet Magyarországon 1967-ben jelent meg (Illés Lajosné szerk. 1967). A kötet – hazai kutatások híján – a külföldön elért eredményeket mutatta be.

Az 1960-as évek végétől tömegesen megjelenő írásokból kapunk válogatást a *Tankönyvekről mindenkinek* című gyűjteményes munkából. Szokolszky Ágnes a tankönyvről szóló írásokat és a tankönyvkiadás szakirodalmát tekintette át, gyűjtötte össze, azokat a munkákat, amelyek 1968 és 1978 szeptembere között jelentek meg. Különösen figyelemre méltó a bibliográfia felosztása, az egyes publikációk csoportosítása (Szokolszky 1980):

- tankönyvtörténet, a Tankönyvkiadó története;
- tankönyvelmélet, tankönyvkritika;
- tájékoztatók, útmutatók;
- a tankönyvírás praktikus kérdései, tankönyvkiadás és -terjesztés;
- tankönyv a gyakorlatban – tapasztalatok, felmérések, kísérletek.

Ugyancsak Szokolszky Ágnes gyűjtötte össze az 1978 és 1984 között megjelent tankönyves tárgyú írásokat, főként cikkeket és tanulmányokat: „A tankönyv szakirodalma 1978-tól 1984-ig” címmel jelent meg a *Tankönyvelméleti*

tanulmányok című kötet függelékeként. Többek között ebből értesülhetünk a nem publikált kutatási beszámolókról, így például eljuthatunk Vekerdy Tamás pszichológiai szempontú olvasókönyv-elemzéseinek dokumentumaihoz. Ez az összegzés azonban már nem tematikusan, hanem évszámok alatti, szerzői betűrendben sorakozik (Szokolszky 1986). A bibliográfusi érdeklődés változásából nyomon követhető a hazai tankönyves publikációk irányváltása az elméleti jellegű megközelítésektől a gyakorlatias kérdések, problémák felé. (Itt még hozzá kell vennünk azt is, hogy a bibliográfia II. és VI. fejezetének tételei az egész gyűjteménynek mindössze alig több mint négy százalékát teszik ki.) Ellentmondásos, hogy – annak ellenére, hogy a megjelent írások többsége valamely tankönyvről, taneszközzről készült, annak leírása vagy recenziója – valójában nem beszélhetünk hiteles tankönyvkritikáról.

Aki a tankönyvkutatásban dolgozik, számíthat rá, hogy a tankönyves témák irodalma igen bőséges, viszont a tankönyvelméleti témakörökhöz tartozó szakirodalmat: könyveket, tanulmányokat, cikkeket már sokkal nehezebb kikeresni és megtalálni. Ennek az az oka, hogy nagyon sok a pusztán könyvismertetés, vagy éppen az adott tankönyvet „eladni”, népszerűsíteni szándékozó szerzői vagy kiadói közlés. Jól mutatja ezt az a bibliometriai elemzés, amely az 1989 és 1999 között Magyarországon megjelent tankönyves cikkeket elemezte és rendszerezte (Csík – Varga 2000):

1. Tankönyvkiadás, tankönyvpiac, tankönyvterjesztés	235 publikáció
2. Történelemtankönyvek elemzése	172 publikáció
3. Irodalomtankönyvek elemzése	108 publikáció
4. Magyar nyelv tankönyvek elemzése	99 publikáció
5. Matematika-tankönyvek	69 publikáció
6. Olvasás-írás tankönyvek elemzése	67 publikáció
7. Tankönyvek története	59 publikáció
8. Földrajz-tankönyvek elemzése	58 publikáció
9. Nemzetiségi tankönyvek	54 publikáció
10. Egyéb tantárgyak tankönyvei	51 publikáció
11. Tankönyvpolitika	48 publikáció
12. Szakképzés tankönyvei	46 publikáció
13. Tanterv és tankönyv	45 publikáció
14. Fizika-tankönyvek elemzése	45 publikáció
15. Környezetismeret-tankönyvek elemzése	45 publikáció
16. Idegen nyelvi tankönyvek elemzése	45 publikáció
17. Tankönyvgyűjtemények	40 publikáció
18. Biológia-tankönyvek elemzése	40 publikáció
19. Filozófia-, etika-, hit-tankönyvek elemzése	34 publikáció
20. Tankönyvválasztás	23 publikáció

21. Tankönyvelmélet	18 publikáció
22. Ének-tankönyvek elemzése	14 publikáció
23. Tankönyvek támogatása	12 publikáció
24. Kémia-tankönyvek elemzése	11 publikáció
25. Rajz-tankönyvek elemzése	9 publikáció

Szaktárgyakra lebontva, Csík Tibor és Varga Katalin előbb hivatkozott cikkükben a következő tantárgyakhoz tartozó cikkmennyiségeket találták: matematika 971, olvasás-írás 881, irodalom 857, történelem 718, fizika 680, földrajz 321, biológia 269, kémia 247 db írás.

Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (OPKM) elektronikus katalógusában 2007. márciusában 18 féle szóösszetételben kereshetünk rá a tankönyvek világával foglalkozó magyar és idegen nyelvű cikkekre, tanulmányokra, szakkönyvekre és empirikus vizsgálatokra. Az OPKM anyagában számos olyan mű is megtalálható, amelyhez más hazai könyvtárban nem lehet hozzájutni. A könyvtár anyagát képezi az ún. „Tankönyvtár” tankönyvi különgyűjteménye, amely a magyar nyelven kiadott tankönyveket a teljesség igényével gyűjti, így a kurrens tankönyvek állománya is náluk a leggazdagabb és legváltozatosabb.

A külföldi, nemzetközi adatforrások közül érdemes olyan elektronikus forrásokat igénybe venni, amelyekből lehetőség szerint közvetlenül teljes szövegeket nyerünk. Ilyen folyóirat a *Paradigm* című (alcímében: *Journal of the Textbook Colloquium*, amely az interneten – nem a teljes kiadásában – a következő címen érhető el: <http://faculty.ed.uiuc.edu/westbury/Paradigm/>). A népszerű *ERIC adatbázisban* (interneten: <http://www.eric.ed.gov/>) ugyancsak találunk teljes szövegű tankönyvelméleti jellegű tanulmányokat.

Az amerikai tankönyvkutatói eredményekről kitűnő bibliográfia található abban a tudományos tanulmánykötetben, amely az amerikai oktatásügyi változásokról szól (Squire 1988). Sajnos azonban, a tematikusan rendszerezett, hivatkozott forrásokhoz hazai könyvtárainkban nem férünk hozzá. Mégis érdekesesek lehetnek azok az alfejezetek, amelyek mentén a szerző fontosnak tartja a felsorolt műveket:

- tankönyvtörténeti tanulmányok;
- olvashatóság és stílus;
- vizuális koncepció: tipográfia és illusztráció;
- képzési koncepció;
- tankönyvértékelés és tankönyvkritika;
- tankönyvhasználat az osztályban;
- a tankönyv mint a tanterv tükré;
- a szövegfelépítés tanulmányozása;
- tankönyvválasztás.

Az előzetes tájékozódáshoz rendelkezésünkre áll néhány magyar nyelvű forrás is. Ilyen a már említett Elhivatottság – Tankönyv és Taneszköz Kutató és Fejlesztő Intézet honlapja (<http://www.commitment.hu/> oldaláról indulva), melyen Dárdai Ágnes, Kerber Zoltán, Kojanitz László és Visi Judit vonatkozó cikkei, tanulmányai olvashatók. A *Mentor* c. folyóirat „Támpont” elnevezésű tankönyvkritikai melléklete elsősorban rövidebb terjedelmű írásokat közöl (interneten: <http://www.mentor-tampont.hu/> lapról indulva). Hasonló igénnyel jött létre a csak az interneten megjelenő *Taneszközfigyelő* c. folyóirat (<http://www.taneszkozfigyelo.hu/>), amely egyúttal alkalmas a tankönyvelméleti téren keletkező írások publikálására is. A *Könyv és Nevelés* c. folyóirat (<http://www.opkm.hu/konyvesneveles/>) önálló és gazdag tartalmú rovatot tartott fenn a tankönyves témáknak. Az *Iskolakultúra* (<http://www.iskolakultura.hu/>) és az *Új Katedra* (újabbán ez is a Commitment-csoport honlapjáról érhető el) c. folyóiratok az utóbbi években rendszeresen közölték Kojanitz László és munkatársai tankönyvkutatásainak eredményeit, az *Új Pedagógiai Szemle* (<http://www.oki.hu/upsz/>) pedig a megjelentetett tankönyves tanulmányokkal számos esetben segítette az aktuális oktatáspolitikai döntéshozási folyamatait. A *Köznevelés* egyes számainak lapozgatásával – hirdetéseiken keresztül – az éppen erős piaci részesedéssel bíró taneszköz-készítő műhelyekről, kiadókról kapunk képet.

Külön meg kell említenünk a tantárgyi szak módszertani folyóiratok szerepét. Ezekben általában rövidebb terjedelmű írásokat olvashatunk, rendszerint konkrét tankönyvekről, illetve azok használatáról, gyakran maguknak a szerzőknek a tollából.

Tankönyvkutatási irányok a szakirodalomban

A tankönyvekkel foglalkozó kutatásokat és eredményeket jelenleg a következőképpen csoportosítjuk (az óvatos fogalmazás a tankönyvkutatás rohamos fejlődése, a vizsgálati módszerek növekvő változatossága, s az eredmények közlésének gazdagodó műfaji sajátosságai miatt indokolt):

- tankönyvtörténeti kutatások;
- tematikus kutatások;
- szociológiai megközelítésű kutatások;
- szakmódszertani vizsgálatok;
- hatásvizsgálatok;
- komplexitásra törekvő kutatások.

A tankönyvtörténeti kutatások elsősorban leíró módszerrel dolgoznak. Nagyon sok ilyet ismerünk. A külföldiek közül az OPKM állományából, csupán példaként említhatjuk azt a kötetet, amely a francia tankönyvkiadás történetével foglalkozik

(Choppin 1992).

Az 1980-as években divatos *tankönyvtörténeti* vizsgálódások és kutatások illetőleg ezeknek az 1990-es évekre átnyúló publikációi felbecsülhetetlen értékű szolgálatot jelentenek még akkor is, ha azok között helyenként „történelmietlen” megállapításokkal találkozunk. Ide tartoznak a korábbi korszakok tankönyveit cím szerint összegyűjtő szakmunkák nem egyszer bibliográfiai alapozással (például Fehér 1995), vagy az 1777-1848 között megjelent magyar nyelvű tankönyvek összehasonlító fejlődéstörténetének vizsgálata (Fehér 1989), vagy a magyar olvasásitanítás fejlődéstörténetének bemutatása részben tankönyves illusztrációk segítségével (Mészáros et al. 1990; amely alapján véve szakmódszertani jellegű munka ugyan, mégis gazdag tankönyvtörténeti anyagot is tartalmaz), vagy a magyarországi olvasásitanítási módszerekkel kapcsolatosan közölt tankönyvtörténeti adalékok (Adamikné 2000), vagy a Tankönyvkiadó Vállalat negyvenéves jubileumára készített könyv (Mészáros 1989) stb.

A *tematikus* kutatások általában összehasonlító elemzéseken alapulnak. Például a történelem tankönyvekhez kapcsolódóan folytak objektivitásra törekvő összehasonlító modellállítási kísérletek (vö. Berghahn Schissler szerk. 1987; hazánkban többek között Szabolcs 1990). A tematikus vizsgálatok, összehasonlító elemzések között kell megemlítenünk a történelem-tankönyvek egyik vizsgálat-sorozatát, amelyet évtizedek óta Szabolcs Ottó végzett (például Szabolcs 1998), aki tankönyvelméleti jellegű írásait újabban a *Történelempedagógiai Füzetek* című periodikában publikálta. A humán tankönyvek elemzése máskülönben is a hálás, visszatérő témák közé tartozik. Többen vizsgálták például a környező országok tankönyveiben rólunk szóló magyarságképet; elemezték, hogy a mi tankönyveinkben hol és milyen mélységben fordulnak elő a környező, szomszédos népek kultúráját bemutató egységek, elemek. (Ennek gyökere, módszertana a német-francia összehasonlító tankönyvelemzésekből fakad, amelyeknek egyik gyakorlati és természetesen más oktatáspolitikai törekvésekkel, újfajta nevelésméleti koncepcióval stb. alátámasztott eredménye két, történelmileg ellenséges nép megbékélése volt.) A tankönyvek szövegének javítása a tanulók előítéletes magatartásformáinak kialakulását csökkentheti, illetve növelheti a megbecsülését más népek, kultúrák irányában. Mindez akkor lehet igazán eredményes, ha megfelelő nevelésméleti koncepció talaján állva a valóság mint olyan, realizisztikus módon tükröződik vissza a tankönyvekben. Újabban, az Európai Unióhoz történt csatlakozás küszöbén új igényként fogalmazódik meg az uniós országok ismerete, bemutatása a magyarországi tankönyvekben, illetve a külföldi tankönyvekben megjelenített magyarságkép. Ehhez előbb szükséges persze a meglévő helyzet feltárása.

A *tantárgyakhoz*, műveltségterületekhez kötődő vizsgálati módszerek kidolgozásának igénye folyamatosan jelen van a hazai szaksajtóban. Ezen a téren igen komoly eredményeket mutatnak fel a nyelvtanárok is. Például a Soros

Alapítványánál jelent meg egy nyelvkönyvválasztást elősegítő, kutatásokra épülő kötet *Hogyan válasszunk nyelvkönyvet?* címmel (Zaláné Szablyár Petneki 1997). A történelemtanárok egyesületei, szakmai szervezetei ugyancsak komoly munkát végeznek. Szabolcs Ottó szakmai irányításával jelenik meg az egy tanévré szóló, *A történelemtanítás eszközei* című gyűjtemény, amely az ember és társadalom műveltségterülethez tartozó nyomtatott és nem-nyomtatott taneszközökről nyújt annotált, adatokkal kiegészített, bibliografikus módszerekkel feldolgozott alapos áttekintést (például Dobosné Huba 1998). Igen komoly munka tapasztalható az alsó tagozatos munkát segítő szakmai szolgáltatók részéről; rájuk inkább a rövidebb lélegzetű folyóirat-cikkekben történő vélemény megnyilvánulás jellemző, amely elsősorban a közvetlen tanítói munkára, tanítói tapasztalatra épít. Újabban ismét foglalkoznak tematikus vizsgálatokkal (két tanulmány erre: Fercsik 2004; Kojanitz 2004).

A *szociológiai szempontú* vizsgálatokat folytató szakemberek általában tartalomelemzési eljárásokat használnak. (A tartalomelemzésről mint módszerről bővebben: Krippendorf 1995; Antal 1976.) Gyakoriak a társadalmi és a nemi szerepekkel foglalkozó kutatások. Ezek közül az első Suzanne Mollo módszere volt, amely aztán kisebb-nagyobb változtatásokkal „végiggyűrűzött” egész Európán (Mollo 1970 és 1974). Van, amelyik a gyermek- és ifjúsági irodalmat, a kötelező vagy ajánlott részleteiben tankönyvekben is fel-felbukkanó olvasmányokat, olvasmány-hősöket vizsgálja (például egy UNESCO-tanulmány: *Étude...* 1983), mások ideológiai szempontot részesítenek előnyben (például Quéréel 1982). Az 1980-as évek végén főként szociológusok körében indultak el a tankönyvelemzési módszereken alapuló, egy választott téma mentén haladva elvégzett vizsgálatok. Nyugati minták nyomán kutatták például a férfiak és nők megjelenésének arányát, a családképet, a nemek szerint megoszló, sugallt foglalkozási és más szerepeket az olvasókönyvek lapjain (vö. Czachesz 1996). Ezek eredményeiről főként folyóiratok hasábjain tájékozódhatunk. Magyarországon Háber Judit és H. Sas Judit alkotott kiemelkedőt (Háber – Sas 1980).

A *szakmódszertani* vizsgálatok kidolgozása értelemszerűen szaktárgyakhoz kötődik. Itt az egykori Német Demokratikus Köztársaságban 1968 óta megjelent *Information zu Schulbuchfragen* című sorozat emelhető ki, amely elsősorban tantárgyakhoz kötött tankönyves módszertani tanulmányokat tartalmazott (egy-két példa a sorozatból: egy hosszabb időszak legjobbnak tartott írásait adta közre Baumann et al. 1981; a tantárgyakhoz kapcsolódó, tanmenethez, óravázlathoz segítséget nyújtó írások mellett elméleti, didaktikai munkákat ugyancsak tartalmaz például Lippstreu 1983).

A *hatásvizsgálatok* körében korábban többen is a tankönyvi szövegek érthetőségét, a tanulókra gyakorolt hatását vizsgálták empirikusan (például a Szovjetunióban Mikk 1985). Újabban megjelentek különféle bevételezvizsgálatok,

ám ezek tudományos szempontokból is helytálló módszertanának publikálása egyelőre még várat magára. Itt az ellentmondás gyakran abban rejlik, hogy az elméletben elképzelt „jó tankönyv” iskolai fogadtatása éppen kevésbé jellemző; a tanulók körében „népszerű” tankönyvek mögött gyakran a pedagógus-szakma konszenzusa, vagy valamely kiadóvállalat erőteljes marketing-tevékenysége húzódik meg. A „jó tankönyv” kritériumait kutató, tankönyvelméleti ihletettséggű vizsgálódások megjelennek az 1980-as évek irányított tankönyvvitáiban, a korabeli irodalom-tankönyvekhez köthető ún. „tankönyvháborúban” (Pála 1991). A vizsgált időszakban minden évben találkozunk olyan publikációval, amely a „jó tankönyv” ismérveit igyekszik feltárni. Ennek tulajdonítanak kiemelkedő jelentőséget az oktatáspolitikában az ún. tankönyvjóváhagyási procedúrában is. Ezzel szemben felismerhettük, hogy az orientáláshoz, kritériumok meghatározásához, beállításához használt kifejezések többnyire nem mérhető jellegeket sorolnak fel, s ily módon szubjektív meghatározásokhoz, (érték)ítéletekhez vezethetnek.

Komplexitásra korábban alig néhány kiterjedtebb vizsgálat törekedett, s ezek még a nyolcvanas években lezárultak (vö. Hegedűs 1967; Nagy 1976). Kiemelkedik a hazai eredmények közül Horváth György ez irányú munkássága; ő egy, az egykori Német Demokratikus Köztársaságban kifejlesztett, a fizika-tankönyvekhez kapcsolódó elemzési módszert fejlesztett tovább a helyi körülményeknek megfelelően (vö. Horváth 1972). Megállapításainak egy része általános érvényűvé is kiterjeszthető. A komplexitás igénye az ezredfordulót követően ismét jelentkezik (például Fischerné Dárdai – Kojanitz 2007).

A tankönyvelméleti kutatások eredményeinek szép összefoglalása lehetett volna *A korszerű tankönyvkészítés* alcímet viselő kötet, amelyet a Nemzeti Szakképzési Intézet Polifon Kiadójában gondoztak (Csernus 1993). Főcíme: *Tankönyvfejlesztés*, az eredeti elképzelések szerint egyúttal sorozatcím is lett volna. Sajnos azonban, a könyvet a számos sajtóhiba miatt bezúzták, s csak néhány tucat példány áll a téma kutatóinak rendelkezésére. Ebben többszemponútú tankönyvértékelési rendszereket is találunk, amelyek hasznosulása tetten érhető a tankönyvjóváhagyási gyakorlatban. Itt kell megjegyeznünk, hogy a tankönyvelemzések hangzatos címei mögött (például Turcsán 1998; Bori 1999) nem mindig találunk módszertanilag jól megalapozott munkát, sőt, néha még az sem egészen világos, hogy alapvetően milyen módszerrel dolgozott a téma kifejtője: egyszerű összehasonlító vizsgálattal, tartalomelemzéssel, vagy más kutatási módszerrel.

Feltehetően sokkal jelentősebb jövő vár arra a kutatási irányra, amelyet egyfajta *komplexitás* jellemez. Ez azt jelenti, hogy ebben teret kaphatnak a tankönyv-téma didaktikai szerepe mellett a társadalmi, gazdasági és a szociális vonatkozások, az általános didaktikai szempontok mellett a könyvészetiek, a tartalom mellett a forma és a megjelenés, a tankönyvek esztétikuma stb. is. Az utóbbi fél évtizedben folytak ilyen irányú kutatások is, bár ennek egyelőre

meglehetősen kevés a szakirodalmi lecsapódása (vö. Fischerné Dárdai 1999).

Néhány hazai akció-kutatás

Az eddig említettekén kívül léteznek lezajlott, ám eredményeiket illetően valamilyen oknál fogva nem publikált kutatások, továbbá publikált, de kevésbé ismertté vált eredmények is. Ezek közül szemelgetünk néhányat.

A Nemzeti Szakképzési Intézetben (NSZI) 1993-94-ben zajlott le egy a szakképzési tankönyveket érintő kutatás. Száz, véletlenszerűen kiválasztott, a szakképzés számára jóváhagyott tankönyvet vizsgáltak meg 25-25 kérdés segítségével (kivéve a nyelvészeti szempontot, mert ott csak 17 kérdést dolgoztak ki), négy dimenzió mentén, amelyek a következők voltak:

nyelvészeti-kommunikációs;
pedagógiai-pszichológiai;
gazdaságossági;
könyvészeti.

Érdekesként említjük, hogy az NSZI-s vizsgálat egy 1969-ben írt, műszaki tartalmában ez idő tájt teljességgel elavult repüléstechnikai tankönyvet talált nyelvezetében, kérdéskultúrájában, igényességében, illusztráltságában, megformáltságában – a legmegfelelőbbnek. Vagyis ez a tankönyv tett eleget az összes, előzetesen kidolgozott szempontnak... Majd 1997-98-ban az akkori oktatási tárca támogatásával valósult meg egy, az iskolai tankönyvválasztás folyamatát feltáró vizsgálat (Karlovitcz J. T. 2001). Ezt utóbb a TÁRKI-nál egy hasonló tematika mentén felépített, másik vizsgálat követte, amelyet Imre Anna foglalt össze.

Karlovitcz János Tibor 1999 végén védte meg sikeresen „A tankönyvek funkciói és a tankönyvírók koncepciója” című doktori értekezését. Kutatásának egyik módszereként strukturált interjúkat készített Magyarországon jelentős hatású tankönyv-szerzőkkel. Utóbb a szerzők körét kiegészítették jónéhány, kevésbé ismert tankönyvíróval. A kutatás egyik legfőbb tanulsága az volt – kiegészítve a kiadói tapasztalatokkal is –, hogy szinte teljesen „esetleges”, kiből lesz (el)ismert tankönyvszerző: komplex tudatosság alig-alig volt megfigyelhető; nem tárható fel egységes, alkalmazható modell, általánosítható alkotói folyamat. A már az 1978-as központi tantervhez is alkotó szerzők egyfajta „dicsőségnek” tekintették az elrugaszkodást az éppen aktuális tantervtől a tanterv-követési tudatosság (kimutathatóan) egyébként sem jellemző.

Kalocsainé Varga Éva ugyanebben az időszakban készítette el és védte meg összehasonlító tankönyvvizsgálatból doktori disszertációját; kutatásának legérdekesebb része az 1960-as évek NDK-beli és bajorországi elemi-iskolai olvasókönyveinek összevetése, illetve az erre kidolgozott kutatásmetodika.

Végül 2001-2002-ben két támogatott akció-kutatás is lezajlott a

székesfehérvári Kodolányi János Főiskolán. Ezek közül az egyik „A tankönyvek hatásvizsgálata. A tankönyvek és más információs eszközök kapcsolata. Hagyományos és modern 'tanesszközök' az ének-zene órán” címet viselte (OM 44489-1/2001 5. sz. Tankönyvpályázat), és döntően szakirodalmi elemzésen és tanórai megfigyeléseken alapult. A másik „A környezeti nevelés tankönyveinek nyelvi érthetősége. A környezeti nevelés tankönyveinek nyelvi elemzése, a szülők szerepe a tankönyvi szövegek értelmezésében” címmel (OM 44491-1/2001 6. sz. Tankönyvpályázat) zajlott le. Utóbbiban három, az általános iskola második évfolyamán használt, 2001-ben legnépszerűbbnek számított tankönyv (az összes környezetismereti rendelési állomány túlnyomó részét jelentő) összes szövegének vizsgálata és összevetése történt meg abból a szempontból, hogy vajon mekkora az eltérés. Végül a hasonlóság mutatkozott elenyészően kicsinynek, minthogy csak 14,13%-os mértékben voltak mind a három tankönyvben használatos szavak, vagyis az egyéni nyelvhasználat „felülírta” a máskülönben kevésbé figyelembe vett tantervi elvárásokat. Mindhárom tankönyv szerzőjével egy másik kutatás keretében készült strukturált interjú; az akkoriban aktuális tantervek kulcsszavait egyik vizsgált tankönyvben sem lehetett megtalálni.

Tankönyv-kutatási lehetőségek

A tankönyvek tartalmának valamilyen szempontból történő vizsgálata (amelyet az említett tartalomelemzés módszereivel vizsgáltak) a tankönyvválaszték bővülésével párhuzamosan elvesztette régi vonzerejét. Amikor például a tizenkétféle, Magyarországon létező olvasás tanítási módszer majdnem mindegyikének felkerült a jóváhagyott tankönyvek közé valamilyen kiadványa, s ezen túlmenően is újabb és újabb tankönyvek láttak napvilágot, egyre nehezebbé válik (ellehetetlenül) ezeknek a tematikus vizsgálatoknak az elvégzése. Akik mégis ilyen jellegű kutatásra vállalkoznak, rendszerint csak néhány könyvet választanak ki vizsgálatuk elvégzésére; komoly a kísértés, hogy ezt követően ténylegesen csak arra a néhány könyvre vonjanak le következtetést.

Gazdag vizsgálati lehetőségeket rejt, ha a jelenleg hatályos, a tankönyvekkel szemben támasztott jogszabályi (jóváhagyási) követelmények felől közelítünk, vizsgálódunk. A tankönyvek iskolai alkalmazásának jogszabályi rendszere ugyanis igen jól kidolgozottnak mondható. A *2001. évi XXXVII. törvény a tankönyvpiac rendjéről* rendelkezik a keretekről, amelyet alacsonyabb szintű jogszabályok egészítenek ki. Ezek közül 2007. elején a *23/2004. (VIII. 27.) OM rendelet a tankönyvvé nyilvánítás, a tankönyvtámogatás, valamint az iskolai tankönyvellátás rendjéről* című, többször módosított miniszteri rendelet volt érvényben. Ez 3. sz. mellékletében előírja a nem csupán nyelvészeti szempontból lényeges nyelvhelyesség és helyesírás megfelelőségét is. Újabban sokkal részletesebben előírják, milyen vizsgálati szempontok szerint kell elbírálni egy-egy tankönyvet:

a) Vizsgálni kell, hogy a tankönyv kellően szemlélteti és/vagy magyarázza-e a tananyagot. Ebben az esetben előírás, hogy valamennyi tantárgy esetében az 1-12. évfolyamon átlagosan legalább egy kép vagy ábra jusson a tankönyvi oldalakra.

b) Vizsgálni kell, hogy a tankönyv nyelvezete megfelel-e a tanulók fejlettségi szintjének. Vizsgálni kell, hogy a megnevezett évfolyamok esetében a tényleges tankönyvi ismeretanyagot bemutató szövegekben (idézetek, lábjegyzetek, képletek nélkül) a 150 betűhelynél (karakterek száma szóközökkel) hosszabb mondatok %-os aránya ne haladja meg:

1-2. évfolyamokon 5%-ot

3-4. évfolyamokon 10%-ot

5-6. évfolyamokon 20%-ot

7-8. évfolyamokon 25%-ot

9-10. szakiskolai évfolyamokon 25%-ot

9-12. évfolyamokon 35%-ot

c) Vizsgálni kell, hogy a tankönyvben szereplő szakszavak, szakkifejezések mennyisége és nehézségi szintje megfelel-e a kérelemben bemutatott tanulási céloknak, és az alkalmazni kívánt évfolyamokon tanulók életkorából következő fejlettségi szintnek. A tankönyvnek tartalmaznia kell a tananyagban tárgyalt új szakszavak felsorolását, az alapfokú oktatáshoz használt tankönyvek esetében rövid értelmezését. Középsikolai tankönyv esetében *-gal meg kell jelölni az érettségi vizsga részletes követelményeiről szóló 40/2002. (V. 24.) OM rendeletben foglalt gimnáziumi és szakközépsikolai érettségi vizsgák egyes tantárgyaihoz rendelt szakszavakat. Előírás az idegen nyelvi tankönyvek és a szakmai tankönyvek kivételével, hogy a megnevezett évfolyamok esetében az egymástól eltérő speciális szakszavak (tudományos szakszavak, szakkifejezések, amelyek a mindennapi nyelvben nem használatosak) átlagos előfordulási sűrűsége mondatonként ne haladja meg:

1-4. évfolyamokon a 0,3 értéket

5-8. évfolyamokon a 0,5 értéket

9-12. évfolyamokon a 0,8 értéket

Átlagos előfordulási sűrűség a vizsgált szövegben az előforduló egymástól eltérő szakszavak és az előforduló mondatok számának hányadosa.

d) Vizsgálni kell, hogy a tankönyv ábra- és képanyaga ad-e segítséget az előzetes ismeretek aktivizálásához, az információk rendszerezéséhez, jelenségek összehasonlításához, folyamatok, összefüggések, problémák megértéséhez, valamint a tanulók értékre neveléséhez. Előírás, az idegen nyelvi tankönyvek és a szakmai tankönyvek kivételével, hogy a képi elemek (térkép, grafikon, diagram, kép, ábra, egyéb vizuális jellegű illusztráció) 25%-ához közvetlenül kérdések vagy feladatok kapcsolódjanak.

e) A tankönyv ábra- és képanyaga illusztrálja és/vagy új információval

egészíti ki a szöveget. A tankönyv ábra- és képanyaga rendszerezést, összehasonlítást, a folyamatok és problémák magyarázatát, az összefüggések bemutatását, a gondolkodásra késztetést, az értékekre nevelést elősegítő képi elemek aránya érje el a 60%-ot.

f) Vizsgálni kell, hogy a tankönyv kérdései és feladatai megfelelő feltételeket biztosítanak-e a tanulási célokban meghatározott projektalapú, problémamegoldó, ismeretszerző és ismeretalkalmazási készségek és képességek fejlesztésére. Előírás, hogy a rögzítést elősegítő feladatokon kívül, az elmélyítést, alkalmazást és a problémamegoldást elősegítő feladatok együttes aránya el kell, hogy érje az összes kérdés és feladat 60%-át. *Rögzítést* elősegítő feladatok: a tanultak felidézése, a tények és fogalmak rendszerezése, lényegkiemelés. *Elmélyítést* elősegítő feladatok: analízis, szintetizálás, konkretizálás, összehasonlítás, általánosítás, rendszerezés, következtetés, értékelés, összefüggés- és szabálykeresés. *Alkalmazást* elősegítő feladatok: önálló munka, feladatmegoldás. *Problémamegoldást* elősegítő feladatok: a probléma definiálása, a releváns információk kiválasztása, előzetes tudás szelektív felidézése, a megfelelő megoldás megtalálása, a megoldási mód végrehajtása, a megoldás ellenőrzése és értékelés.

Tankönyv-elfogadási, -jóváhagyási szempontból az iskolai kiadványok nyelvi megfogalmazásának, pontosságának tehát kiemelt jelentősége van. Ennek ellenére a forgalomba levő tankönyvek egyikében-másikában mind a mai napig előfordulnak kisebb-nagyobb hibák. Nyelvészeti szempontból igen jól vizsgálható továbbá a tankönyvek szókincse, kérdés-kultúrája, mondat szerkezetei, az idegen szavak előfordulása, aránya és magyarázata. Lehetne végezni szótani vizsgálatokat. Összetettebb feladatot jelent, ha tankönyvek alapján vizsgáljuk meg a szövegértés szintjét – nem csupán a tanulók, hanem környezetük, szüleik és tanítóik, tanáraik között is. Lehet végezni tanterveket tankönyvekkel összehasonlító vizsgálatokat, amelyeknek a célja egy olyan alapszókincs-minimum kialakítása, amelynek minden egyes, az adott tantárgy valamely évfolyamához tartozó tankönyvének tartalmaznia kellene... Ide kíváncsnak azok a kutatási lehetőségek, amelyeket nemzetközi szinten lenne célszerű megvalósítani, összehasonlító tankönyv-vizsgálatokat folytatni, például összevetni az olvasás tanítási módszereket és taneszközöket.

A tankönyvkutatás lehetősége korántsem egyetlen intézmény feladata, abba a saját szakterületén „bárki” bekapcsolódhat. Terjedelmi kötöttségek miatt csupán néhány bekezdés erejéig kívántuk áttekinteni, amit az eddigi tankönyvkutatásokról tudni érdemes. Bízunk abban, hogy a nyelvész érdeklődésű doktoranduszok és más szakmai érdeklődők mihamarabb megtalálják azokat a saját szakterületüknek megfelelő kutatási problémákat, amelyek vizsgálata mindnyájunkat közelebb visznek a „jó tankönyvek” megtalálásához, illetve kiérleléséhez.

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna (2000): *Az írás és az olvasás története képekben*, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest
- Antal László (1976): *A tartalomelemzés alapjai*, Magvető, Budapest
- Baumann, Manfred et al. (1981): *Zu Forschungsergebnissen 1976 bis 1980 und zur Weiterentwicklung der Schulbücher und der Schulbuchforschung 1981 bis 1985. Materialien eines Kolloquiums*, Volk und Wissen, Berlin
- Berghahn, Volker R. – Schissler, Hanna szerk. (1987): *Perceptions of History. International Textbook Research on Britain, Germany and the United States*, Berg, Oxford – New York – Hamburg
- Bori Mária (1999): „A tankönyvek lélektani elemzéséről”, *Új Kép*, 3. sz., 5-7. o.
- Choppin, Alain (1992): *Les manuels scolaires. Histoire et actualité*, Hachette, Paris
- Csernus László szerk. (1993): *Tankönyvfejlesztés 1. A korszerű tankönyvkészítés*, Polifon, Budapest
- Csik Tibor Varga Katalin (2000): „A tankönyvekről szóló szakirodalom bibliometriai elemzése”, *Könyv és Nevelés*, 2. sz., 28-46. o.
- Czachesz Erzsébet, Cs. (1996): „Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben. Kísérlet egy probléma megnevezésére”, *Educatio*, 3. sz., 417-429. o.
- Dobosné Huba Ágnes összeáll. (1998): *A történelemtanítás eszközei. Az ember és társadalom tanítása 1998-1999*, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara & Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, Budapest
- Dorber, Heribert et al. (1986): *Konzeptionelle und analytische Materialien zu Schulbüchern verschiedener Unterrichtsfächer*, Volk und Wissen, Berlin
- Dürr Béla Zujev, D[mitrij] D[mitrijevics] (1985): *Szovjet tankönyvelméleti tanulmányok*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Étude sur l'image que donnent des femmes et des hommes les manuels scolaires et les livres pour enfants en France*, UNESCO, Paris [1983]
- Farrell, Joseph P. Heyneman, Stephen P. szerk. (1989): *Textbooks in the Developing World. Economic and Educational Choices*, Economic Development Institute of The World Bank, Washington
- Fehér Erzsébet, Szabóné (1989): „Az 1777-1848 között megjelent alsó- és középszintű magyar nyelvű tankönyvek összehasonlító-fejlődéstörténeti vizsgálata”, kézirat [Sárospatak]
- Fehér Erzsébet (1995): *Magyar nyelvű tankönyvek 1777-1848*, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest
- Fercsik Erzsébet (2004): „Azonos utótagú összetett szavak a tankönyvekben”, *Könyv és Nevelés*, 3. sz., 61-64. o.
- Fischerné Dárdai Ágnes (1997): „Tankönyvkutatás és -elemzés Braunschweigben:

- az Institut für internationale Schulbuchforschung tevékenysége”, *Pécsi Könyv- és Infotár*, 2. sz., 4-5. o.
- Fischerné Dárdai Ágnes (1999): „Tankönyvelemzési modellek a nemzetközi tankönyvkutatásban”, *Iskolakultúra*, 4. sz., 44-51. o.
- Fischerné Dárdai Ágnes – Kojanitz László (2007): „A tankönyvek változásai az 1970-es évektől napjainkig”, *Új Pedagógiai Szemle*, 1. sz., 56-69. o.
- Háber Judit – Sas Judit, H. (1980): *Tankönyvszagú világ*, Akadémiai, Budapest
- Hegedűs György (1967): *A tankönyvek olvashatósága*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Horváth György (1972): *A tananyag és a tankönyv struktúrája*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Illés Lajosné szerk. (1967): *A korszerű tankönyv*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Karlovitz János (2001): *Tankönyv – elmélet és gyakorlat*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Karlovitz János Tibor (2001): „Az iskolai tankönyvválasztásról”, *Új Pedagógiai Szemle*, 1. sz., 69-79. o.
- Knausz Imre (1986): „A magyar ’pedológia’ pere, 1948-1950”, *Pedagógiai Szemle*, 11. sz., 1087-1102. o.
- Kojanitz László (2004): „A pedagógiai szövegek analitikus vizsgálata. A szavak szintje”, *Magyar Pedagógia*, 4. sz., 429-439. o.
- Krippendorf, Klaus (1995): *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*, Balassi, Budapest
- Lippstreu, Monika (1983): *Beiträge zu Methoden der Schulbuchforschung*, Volk und Wissen, Berlin
- Mészáros István (1989): *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Mészáros István Fleckensteinné Cservenka Júlia Adamikné Jászó Anna Könyves-Tóth Lilla (1990): *A magyar olvasástanítás története*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Mikk, J. A. (1985): „A tankönyvi szöveg érthetősége”, in Dürr–Zujev, 334-347. o.
- Mollo, Suzanne (1970): *L’Ecole dans la société*, Dunod, Paris
- Mollo, Suzanne (1974): „Az olvasókönyvek elemzésének eredményei: a helyszín, a foglalkozások, a hősök”, in Ferge Zsuzsa – Háber Judit szerk.: *Az iskola szociológiai problémái. Válogatott tanulmányok*, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 335-363. o.
- Nagy Attila (1976): *A több könyvű oktatás hatása*, Akadémiai, Budapest
- Pála Károly szerk. (1991): *Tankönyvháború. Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes-nyolcvanas években*, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete & Argumentum Könyvkiadó, Budapest
- Quéréel, Patrice (1982): *Au feu les manuels. L’idéologie dans les manuels de lecture l’école élémentaire*, Edilig, Paris

- Squire, James R. (1988): „Studies of textbooks: Are we asking the right questions?“, in Jackson, Phillip W. szerk.: *Contributing to Educational Change*, McCutchan, Berkeley, 127-169. o.
- Szabolcs Ottó (1990): *Külföldi tankönyvek magyarságképe*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Szabolcs Ottó szerk. (1998): *Történelempedagógiai Füzetek 3*, Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata & Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest
- Szokolszky Ágnes összeáll. (1980): „A tankönyv és a tankönyvkiadás szakirodalma 1968-tól 1978 szeptemberéig“, in Karlovitz János (szerk.): *Tankönyvekről – mindenkinek*, Tankönyvkiadó, Budapest, 233-277. o.
- Szokolszky Ágnes (1986): „A tankönyv szakirodalma 1978-tól 1984-ig“, in Horváth Gáborné et al.: *Tankönyvelméleti tanulmányok*, Tankönyvkiadó, Budapest, 184-217. o.
- Turcsán Gábor (1998): „Olvasókönyvek tartalomelemzése“, in *Új Pedagógiai Szemle*, 3. sz., 33-43. o.
- Zaláné Szablyár Anna Petneki Katalin (1997): *Hogyan válasszunk nyelvkönyvet? Az iskolai nyelvoktatásban használt nyelvkönyvek, tanulási és tanítási segédletek minősítési rendszere*, Soros Alapítvány, Budapest
- Zujev, Dmitrij Dmitrijevic (1980): *Skol'nij ucsebnik*, Pedagogika, Moszkva

A TÜRK HATALOM KÍNA ÉS AZ ARABOK KÖZT

DOBROVITS MIHÁLY

A türk hatalom páratlanul gyors felvirágzását több tényező szerencsés egybeesésének tulajdoníthatjuk. Ezek egyike a belső-ázsiai birodalmi tradíció volt, amely valóban a türkökkel érte el a maga csúcspontját; a másik tényező pedig a késő ókori Eurázsia hatalmi viszonyaiban keresendő. A belső-ázsiai lovasnomádok fő igazodási pontjának számító Kína viszonylagos gyengesége, amely nyilvánvalóan kedvezett egy erős steppei hatalom létrejöttének. A türk birodalom nyugati terjeszkedését pedig megkönnyítette az, hogy az iráni és a bizánci hatalom évszázados küzdelme a keleti kereskedelmi utak, valamint a Földközi-tenger keleti medencéjének ellenőrzéséért patthelyzetbe került. A türkök így építhették ki a maguk ellenőrzése alatt a Belső-Ázsiát a Fekete-tenger északi partjával közvetlenül összekötő szárazföldi utakat. Ennek az útvonalnak a kiépítése, amely egyben feltételezte azt is, hogy egy kézbe került a teljes eurázsiai steppe-vidék fölötti hatalom, a türkök hatalmának talán legnagyobb érdeme. Ugyanakkor ennek a patthelyzetnek az igazi haszonélvezői nem a türkök voltak, hanem egy olyan nomád nép, amely a nagy eurázsiai kereskedelmi útvonalak egyik mellékágát tartotta a kezében – az arabok. Ők lettek azok, akik sikerrel kényszerítették térdre az egymás elleni küzdelmekbe belerokkant nagy ellenfeleket, a bizánciakat és a kínaiakat, s a VIII. században döntő csapást mértek a türkök és a kínaiak belső-ázsiai pozícióira is.

A kínai-arab küzdelem a nyugati határvidék ellenőrzéséért

A nyugati türk hatalom letörésével egy új, veszélyes ellenfél jelent meg a kínai befolyási övezet határán. A Hérakleios által levert Szászánida Birodalom többé már csak árnyéka volt önmagának. A II. Khosroes bukását (628) követő anarchiából III. Yazdagird (632-651), az utolsó szászánida nagykirály került ki győztesen, ő azonban Kádiszíjjánál (636) és Nihávendnél (642) egyaránt megsemmisítő vereséget szenvedett az előrenyomuló araboktól, majd, miután sikertelenül fordult Kinához segítségért (638), s országát is végleg elvesztette, saját főemberei gyilkolták meg. Családja és udvara Kinába menekültek. (Mahler 1959, 9-10.) Kína 652 után támogatta Pēröz herceget, III. Yazdagird fiát, aki 659 után Toharisztánban igyekezett megvetni a lábát. Kína 659-ben formálisan még egy „Perzsia” (*Po-szi*) tartománnyal is gyarapodott, amelynek a központja Ci-ling, azaz a szíisztáni Zrang volt. Ez a terület volt 658 és 663 között az arabellenes iráni ellenállás központja. A nihávendi győzelmet követően 652-ben került arab kézre Horaszán, az arabok így közvetlenül szembetalálkozhattak a toharisztáni türk erőkkal. Az arab előrenyomulás kezdetben nem ütközött komoly ellenállásba.

Herát és Badgisz meghódítottak, az első vereség az Ahmad ibn Qays vezette, négyezer arab és ezer perzsa lovasból álló expedíciós sereget a Murgáb völgyében érte, ahonnan a Marv-rúd irányába szorították őket vissza. Második kísérletként Al-Aqrā^c ibn Hābis már győzni tudott Dzsuzdzsánnál, és meghódította Dzsuzdzsán, Farjáb, Talikán és Balkh városait, azaz körülbelül a mai Észak-Afganisztán területét. Ez az arab hatalom azonban nem volt tartós. Az iráni helyi ellenállást a Szászánida Birodalom egykor nagyhatalmú nagyúri családja, a Kārin szervezte, s az araboknak hamarosan ki kellett üríteniük Horaszánt, az onnan kiindulva meghódított területek így értelemszerűen elvesztek. Szisztán *marzpanja*, Aparvēz 650-651-ben még az araboknak hódolt, azonban Ali kalifátusa (656-661) alatt az arab hadigépezet elakadt és csak az első omájjád uralkodó, Mu'āwiyya (661-680) alatt indult meg újra. Ugyanakkor az új hatalom nem jelentett új módszereket. A korai arab hódításokat a tervszerűtlen portyázások jellemezték, amelyeket a terepet nem ismerő, hadászati elképzelésekkel nem rendelkező seregzvezérek irányítottak. Ez pedig értelemszerűen hozta magával az egyre elkeseredettebb ellenállást. Az első arab kormányzó, aki megkísérelte az alávetett területeken a rendszeres közigazgatás és a tervszerű terjeszkedés kiépítését, Ziyād ibn Abīhi volt, aki Mervben építette ki az új arab tartomány központját.

Pērōz (Pi-lu-szi) 662-ben a *Po-szi wang* (Perzsia királya) címet kapta a kínai császártól. Ő 667-ig tudta magát tartani, amíg Ziyād ibn Abīhi hadvezére, 'Amr al-Ġifārī vissza nem verte őt Kínába. A herceg veresége azonban csak elkeseredettebbé tette az ellenállást. Az új kormányzó, Rabī^c ibn Ziyād al-Hārītī visszaszerezte Balkhot, s az arab seregek rövid időn belül immáron másodjára érték el Szogdiána határait. Az arabok megszerezték az Amu-darján két fontos révhelyet, Zammot és Amult, s ezzel megkezdődött egy új terület, Szogdiána módszeres leigázása. Hogy az előretörő arab seregek biztos háttérre támaszkodhassanak, a kalifátus öt garnizonvárost hozott létre Horaszánban, ahová ötvenezer baszrai illetve kúfai arabot telepítettek. Buhara és Szogdiána első arab hódoltatója Rabī^c ibn Ziyād al-Hārītī fia, 'Ubaydullāh lett. Ez a kivételes tehetségű hadvezér 673-ban érkezett Mervbe; ekkor még nem volt huszonöt éves sem. Két év múlva Irakba került, ahol mint Ali fiának, Husaynnak gyilkosa vált hírhedté az arab történetírásban.

Az arabellenes küzdelem vezetését 679-ben vette át Pērōz herceg fia, akinek a nevét csak a kínaias Ni-nie-si formában őrizték meg forrásaink. Ő elvben kínai segítséggel indult volna trónját visszaszerezni, e hadjárat azonban nem lett több mint egy a nyugati-türkök ellen vezetett kínai büntetőexpedíció. Ennek ellenére a 707 előtti két évtizedben sikerült megvetnie a lábát Toharisztánban, de végül vereséget szenvedett. A szászánida család utolsó tagja, aki még megkísérelte az ősoktól rá maradt trónigényt érvényesíteni, III. Yazdagird dédunokája, Xusrō herceg volt (korábbi téves átírások szerinti neve Kihorba), aki 728-729-ben a nyugati türk (illetve akkorra már türges) kagán seregében harcolt, illetve 730-ban

és 737-ben Csanganban igyekezett magának támogatást szerezni. Szászánidákról 737 után többé már nem hallunk.

A T'ung ső-hu uralma alatt közvetlen türk uralom alá került Kabul és *Zābul* szerepe is megnőtt 650 után, miközben Tohárisztán s 658-ból említett királya *O-si-no wu-si-po* szerepe érezhetően csökkent. Ez az ellenállás 670 után is tovább folytatódott, sőt 710-711-ben a T'ang-kori forrásokban hol Gandhárát, hol Kabult jelentő Ki-pin országra is kiterjedt a befolyásuk. Az arabellenes ellenállás egy harmadik frontját jelentette Nēzak *tarxān* (651-709) küzdelme. Őróla tudható, hogy részt vett az utolsó szászánida uralkodó, III. Yazdagird elveszejtésében. Két felkelést is vezetett az arabok ellen, 671-ben és 708-709-ben. Ez utóbbi végén a legendás arab hadvezér, Qutayba bin Muslim elfogta és kivégeztette. Nēzak *tarxān* hagyatékának tekinti a tudomány a Mug-hegyi szogd dokumentumokat, amelyek Belső-Ázsia történetének fontos forrásai. Harmatta arra is utalt, hogy Nēzak *tarxān* mögött esetleg nem csak egy személyt kell keresnünk: valószínűbb, hogy címről lehet szó. A kínai források ugyanis azt az értesülést osztják meg velünk, hogy 716-ben No-szö, *Kapiça* királya küldött követséget a császári udvarba. E kínai átírás mögött Harmatta a Nēzak név baktriai megfelelőjének tekinthető **Nozōy* alakot véli felfedezni. Az ő utódaik lettek volna Harmatta szerint a *II. Turk-sāhī* dinasztia Gandhárában uralkodó tagjai, akik uralmuk fénykorában, a 720-as évek folyamán Udjánát, Kabult és *Zābul*t is az uralmuk alatt tartották, s hagyományaikat a régi heftalita *Xingil* család mellett a buddhizmus legendás pártfogójáig, a kusán Kaniška királyig (78-106, más datálás szerint 103-125) igyekeztek visszavezetni. (Harmatta 1969, 406-419; Harmatta 1970, 256-257 Harmatta szerint az arab uralom sikerének éppen az volt a titka, hogy a kínaiak meggyengítették a törköket.) A 751 és 790 között indiai zarándoklaton járó Wu-k'ung itineráriuma szerint, Ki-pin urai az egykori T'o-pa Wei házzal rokoni kapcsolatokat őrző Kü-ház tagjai, a forrás még azt is tudni véli, hogy a Sanszi tartománybéli Jünjangból származnak. (Lévi – Chavannes 1895, 343-344.) Ez mindenképpen bizonyítéka a *II. Turk-sāhī* dinasztia heftalita kapcsolatainak.

A katonai és politikai hatalma csúcsára érő Kína közvetlenül is beavatkozott az arab előrenyomulás elleni küzdelmekbe. Erőit két helyen vonta össze. A Pamíron keresztül Kelet-Iránban és a birodalom határaitól messze nyugatra, a Kaspi partvidékén. Fergana irányában 715-ben, a mai Pakisztán északi határvidékén elterülő Gilgit irányában 745-ben vezettek még hadat. E keleti küzdelem nem volt elszigetelt. Amikor, válságok és vereségek hosszú sora után, III. (Isauriai) Leo (711-741) bizánci császár konszolidálta birodalmát, és 718-ban sikerrel űzte el Konstantinápoly falai alól az arab ostromlókat, ennek híre egy éven belül utat talált az észak-indiai határvidék felé. Udabhandapura türk ura 719-ben a diadal emlékére fiának a „római császár” értelmű *Fromo Kesaro* nevet adta. E fiú neve kínai átírásban *Fu-lin-ki-p'o* alakban maradt fenn, az őt később legyőző tibetiek között pedig a Phrom (Dru-gu) Ge-sar alakban őrződött meg. Nagy

valószínűséggel az ő alakja köré fonódott a későbbi, mongol változatban is megőrződött tibeti eposz, a *Geszzer* is. (Stein 1959, 7.) A kapcsolat hitelét erősíti, hogy kínai forrásaink szerint *Fu-lin*, azaz (Kelet-)Róma országának követői 643-ban, 667-ben, 701-ben és 719-ben keresték fel a kínai udvart. (Hirth 1910, 30.) Ez az utolsó követjárás nyilvánvalóan összefüggött az arabok fölötti győzelemmel.

A türgesek

A nyugati türkök tíz törzsének ingatag hatalmát 702-ben váltotta fel a türgesek uralma. E birodalmat népessége szerint a nyugati türkökének szerves folytatásaként tekinthetjük. Az orchoni feliratok világosan utalnak e folyamatosságra azzal, hogy a 702 utáni események leírásakor párhuzamosan használják a *türgeš* és az *on oq* elnevezéseket. A türgesek (*türgeš*) eredetileg a nyugati türk törzsszövetség egyik törzse voltak. A türges törzs vezetője, Wu-csi-lö (**Očirliq*, Vajrapāni, 699-706), akinek eredeti szállásterülete a Tien-santól nyugatra volt, a VII. század végén leverte a T'ang protezsálta Böri *šadot*, és a saját uralma alá vonta a *Szemirecsjét*, a mai Taskent és Dzsungária közötti területeket valamint a Csu és Ili folyók vidékét. Birodalmának központja Nevaketh volt, ahol szogd feliratos rézgarasokat is veretett. Neve világosan arra utal, hogy a buddhizmus híve volt. Erre utal 751 és 790 között indiai zarándokúton járó Wu-k'ung beszámolója is, aki a VIII. század közepén virágzó buddhista életet emleget az egykor pogány nyugati-türk területeken. Wu-k'ung itineráriuma említést tesz két kasmíri kolostorról, amelyek közül az egyik a türk kagán fia Ji-li tö-lö (*el[lig] tegin*) kolostora, a másik a K'o-tun (*qatun*) kolostora volt. Ez utóbbit a türk kagán alapította. Gandhárában is főlemlít egy türk kagán fia által alapított *T'ö-k'in-li* kolostort, valamint egy másikat, amely a *K'o-tun (qatun)* nevet viselte. Valószínűleg türkökhöz kapcsolható a kucsai T'o-küe kolostor is, amely Hüan-cang szerint „ujgur” szerzeteseké volt. Wu-csi-lö az általa megszervezett területeket húsz körzetre osztotta, mindegyik prefektura élén egy-egy *tutuq* állt, aki 5-7000 harcos felett parancsnokolt. (Lévi – Chavannes 1895, 354-355, 357, 364.) Uralma alatt Wu-csi-lö két címet használt. Ezek egyike az *on oq qaan*, a másik pedig a *türgeš qaan* volt. Ugyanakkor világosan kell lássuk, hogy a türges uralkodók nem voltak az A-si-naház tagjai. (László 1940, 19.) Wu-csi-lö utódai alatt kis híján véget ért a türgesek birodalma. Szo-ko (**Saqal qaγan*, 706-711) addig viaskodott fivérével, Csö-nu kagánnal a hatalom fölött, amíg 711-ben, *Bolčunál* a türges sereg katasztrofális vereséget nem szenvedett a hatalmuk fénypontján lévő keleti-türköktől. A csatában mindkét fivér ott veszett. A maradék sereget *Suluq čabiš čor* (a későbbi Szu-lu kagán, 715 után 738; az arab források Abū Muzāhim néven emlegetik) gyűjtötte össze és vezette a Szir-darján Toharisztánba. Bár Gibb kétli, hogy 716 előtt a türk erők fölléptek volna a szogdok érdekében az arabokkal szemben, a birodalom területe voltaképpen az arabok és a kínaiak közötti küzdelem hadszínterévé vált. (Gibb 1923, 4-5.) Már 705 és 715 között közvetlen kínai megszállás érvényesült a

karlukok és a tíz törzs (*on oq*) területén. Az arab hatalom a kínaiakkal szemben Tibet felé orientálódott, miközben Qutayba bin Muslim 705 és 715 között folyamatosan támadta Szogdiánát és Fergánát, és 712-re kiterjesztette az arab fennhatóságot Horezmrre. (Gibb 1923, 15-16.) Majd 715-re úgy alakult a helyzet, hogy Fergánáért arab és kínai vazallusok küzdöttek egymással, miközben Buhara – Szamarkand, Toharisztán, *Zābul* és Kasmír uraival egyetértésben Kína támogatását élvezte. Az arab erők 715 és 719 között a Szir-darjánál hadakoztak. Szu-lu csak az után tért vissza, hogy az arab ellensapás megállította, és visszavonulásra kényszerítette a keleti-türk expedíciós sereget. Visszatérte után fölvette a kagáni címet, és konszolidálta uralmát. Először az A-si-na ház Kelet-Turkesztánba menekült tagjait semlegesítette, akiket Kína is támogatott. Egyikük lányát feleségül vette, mint ahogy azt majd a keleti türk trónon ülő kortársa, Bilge kagán lányával is teszi, míg Kucsát ostrommal vette be. Különösen ügyelt a kínai kapcsolatokra, amelyekben a keleti türk fenyegetés lehetséges ellensúlyát látta. A T'ang házzal 722-ben békét kötött, és ezen a kapcsolaton keresztül kapta meg A-si-na Kiao-ho hercegnő kezét. (Igaz, méltatlankodott afölött, hogy az A-si-na hercegnőt kínai hercegnőként adták neki.) Házassági kapcsolatra lépett a korszak feltörekvő hatalmának, Tibetnek királyaival is: 717-ben a tibetiek és a türgesek együtt léptek fel a kínaiakkal szemben Akszu és Ücs Turfán térségében.

Szu-lu hadvezére *Küli čor* (az arab források *Kursalja*) sikeresen vette föl 720-721-ben a harcot az arabokkal szemben. A türgesek 728-729-ben támogatták Szamarkand és Buhara arabellenes felkeléseit; 732-ig sikerült is az arabokat távol tartani Szogdiánától. Azonban 732-ben Tavavisz mellett vereséget szenvedtek, és az arabok előtt megnyílt az út a szogd városok felé. A türgesek 737-ben még utoljára vereséget mértek az arabokra Toharisztánban, azonban az arabok rögvést visszacsaptak. Szu-lu kagánt a saját emberei ölték meg, hadvezérét, *Küli čort* pedig az arabok elfogták és kivégezték. Szu-lu fia *Qut čor* uralkodott 738-739 között, az ő uralmát követően húszéves belháború kezdődött a türgesek „fekete” és „sárga” szárnyai között. A belharcok kiújulásával a kínai befolyás is visszatért Transzoxszániába, sőt, 744-ben még a Kaspi déli partjánál fekvő iráni tartomány, Tabarisztán ura is kínai címet kapott. Kucsza kínai kormányzója 748-ban elfoglalta Szujábot. Ezután 751-ben következett be a Talasz-menti csata, amelyben az előretörő arabok, akiket a kínai haderő értelmetlen erődemonstrációi okán hívtak be a szogd lakosok, a karlukokkal és a tibetiekkel együtt katasztrofális vereséget mértek a kínai nyugati-türk haderőre. E vereség következtében Kína elveszítette a térségben majdnem pontosan egy évszázadon át élvezett regionális hatalmi szerepét, és az út, ha nem is egykönnyen, de megnyílt a hódító iszlám előtt. *Yipar Qutlu Bilgä qaan* vezetésével 749 és 753 között a fekete türgesek szerezték meg az uralmat, azonban konszolidálni nem tudták. Az ujjurok által nyugatra szorított karlukok 766-ban hozták létre a türgesek uralta egykori nyugati-türk területeken a karachanida birodalmat. (A türgesek történetének összefoglalását ld. Chavannes

1903, 43-47, 79-84, 279-303; Spuler 1966, 146-148; Golden 1992, 139-141; Sinor-Klyashtorny 1996, 279-303.)

A türk hatalom értékelése

A türk hatalom történeti szerepe nem érthető meg úgy, hogy ne tennék fel a kérdést, milyen fokára jutott e birodalom az államiságnak. Elfogadva Vásáry feltételezését, miszerint az orchoni feliratok által bemutatott türk hatalom államiság volt *in statu nascendi*, le kell szögezzük, hogy a türkökkel egy olyan korai államiság jött létre, amely nem sokban különbözött a X. században megjelenő korai kelet-európai államoktól; a magyar államiság kezdetei például éppen nem elképzelhetők a türkök nélkül. (Vásáry 1983, 206.) Ugyanakkor éppen az arabokkal való összevetés segít megértenünk a türk birodalmi fejlődés lényegét. Az arab törzsek ugyanis a türkökéhez (illetve általában a belső-ázsiai nomádokéhoz) képest lényegesen gyengébb helyzetből szervezték meg a maguk világbirodalmát. Az arab világ történelmét kitűnően összefoglaló Albert Hourani aligha tévedett abban, hogy az Omajjád kor berendezkedése alig különbözött a Nyugat-Római Birodalmat meghódító germánokétól. (Hourani 1992, 27.) Az arabok törzsi társadalma csak egy vékony, 10 százalékot is alig elérő privilegizált réteget képezett az általuk uralt területek eredeti lakossága fölött. (Goldziher 1900, 661-662; Hourani 1992, 46.) Ugyanakkor az ő kezükben ott volt az az eszköz, amely megteremthette annak az alapját, hogy végül a hódítók és a meghódítottak egy közösségbe forrjanak – az Iszlám. Akármennyire igazat kell adjunk Vásárynak abban, hogy a türkök eszmerendszeréből hiányzott az „igazi” univerzális ideológia és „a türkök tudatilag sohasem lépték át a törzs határát, akkor sem, ha lovukat az Amu-Darjában itatták”, fel kell tegyük a kérdést, vajon miben különbözött egymástól a lovát az Amu-Darjában itató türk harcos és az ellene ugyanott felvonuló arab harcos tudata. (Vásáry 1983, 200-201.) Elegendő egy pillantást vetnünk a türkök és szogdok ellen harcoló arab hadsereg fennmaradt leírásába ahhoz, hogy megtapasztaljuk: a törzsiség a VIII. századi arab katona gondolkodását is szigorúan meghatározta. Sőt, a későbbiekben is fennmaradt, s a mai napig a hagyományos arab társadalom egyik alapvető jelensége. (Hourani 1992, 104-108.) Nem a két társadalom körülményei különböztek egymástól, csak fejlődésük tendenciái. Az Abbászidák forradalmára (750) volt szükség ahhoz, hogy a X. századra létrejöjjön az a vallásban és műveltségében egységes iszlám világ, amelyet Európában ismerünk. Ebből viszont az következik, hogy a türköket aligha mérhetjük a mongol kor mércéjével. A mongol korra valóban jellemző volt, hogy a Dzsingiszidák mongol küldetéstudata meghódolt az Iszlám egyetemessége előtt. Ugyanakkor a VI-VIII. századi türkök előtt még nem állt hasonló ideológiai rendszer. A buguti felirat és a *Csou su* egybehangzó tanúsága szerint a VI. század végén, Muhan és Taszpar uralma alatt a türk kagánok megkísérelték a buddhizmus bevezetését a birodalomba, azonban ez a kísérletük nem járt sikerrel. Ebben nagy

valószínűséggel közrejátszhatott a birodalom későbbi sorsát meghatározó, 581 és 603 közti beháború is. Ugyanakkor tudjuk, hogy a Hérakleiosszal szövetségre lépő T'ung *ső-hu* kagán jóindulattal fogadta a birodalmán átutazó Hüan-cangot; a türgesek kapcsán pedig valóban okunk van feltételezni a buddhizmus erős jelenlétét. A Bilge kagán hajlott volna arra, hogy birodalmában kolostorokat emeltesen, azonban éppen Tonjukuk volt az, aki a korábbi kínai uralom emlékére hivatkozva inkább a hagyományos pusztai erények mellett való megmaradásra buzdította uralkodóját. Így egyetérthetünk Bazinnal abban, hogy a türk „kvázi-univerzalizmus” (Bazinnál „nacionalizmus”) a helyreállított II. Keleti-Türk Kaganátus eszmei terméke, amely nem vetíthető vissza a birodalom kezdeti időszakára. (Bazin 1975; Bazin 1994, 13-15.) A buddhizmus irányában elkötelezett türk kagánok nem új szerepet játszottak, hanem folytatták az Észak-Kína barbár dinasztiái (illetve Csongor Barnabás kutatásai kapcsán, a zsuán-zsuánok) által megkezdett utat. (Csongor 1993, 13.) A-no-kui kapcsán méltatlankodva említik kínai forrásaink, hogy kínai mintára udvartartást rendezett be, Hie-li kagánról pedig nemcsak azt tudjuk, hogy Ji-cseng hercegnő rokonsága révén ő vette pártfogásába a Szui-udvar elmenekült maradványait, de azt is tudjuk, hogy az udvarába vette Csa Tö-jent, a kínai tudóst, és birodalma ügyeit rokonai helyett szogdokkal (*hu*) intéztette. Bár a kínai források ezt a birodalom bukásának okai között említik (és ebben talán igazuk is van), az is világos, hogy ebben egyfajta új udvari rend és egyfajta új kormányzási gyakorlat kiépülését láthatjuk. A VII. század első felében tehát nyoma sem volt az orchoni feliratok által hirdetett bezárkózásnak az ősi hagyományba.

Érdeemes megfigyelni, hogy milyen ideológiai alapokon nyugodtak a türkökkel szomszédos, nagy letelepedett birodalmak. Egyértelmű „univerzális ideológiával” csak a keresztény Kelet-Római Birodalom rendelkezett. Azonban ez az *Imperium Christianum* igencsak távol állt a keresztény nyugat később létrejövő eszményétől. A zoroasztriánizmus, amelyre a szászánida hatalom épült, tökéletesen kimerítette a „kvázi-univerzalizmus” Vásáry említette fogalmát. Zárt, idegeneket be nem fogadó vallási rendszere tökéletes eszmei háttérrel nyújtott az iráni uralkodók, korszakunkban a Szászánidák hatalmi törekvéseinek, azonban éppenséggel fel sem merülhetett, hogy idegen népeket összekötő egyetemes vallássá válják. Kína pedig, a buddhizmustól és a barbár uralomtól függetlenül, sosem adta fel a maga felsőbbbségtudatát. Elegendő eszünkbe idézni a kínai forrásokat, amelyek felháborodva számolnak be arról, hogy A-no-kui megkísérelt kínai módra udvartartást berendezni a steppén. (Csongor 1993, 44-45.) Hasonló udvartartás-kezdeménnyel egyébként az Északi C'í, Északi Csou illetve Szui ház menekültjeit befogadó türk udvarokban is számolhatunk. Az is nyilvánvaló, hogy a restituált II. Keleti-Türk Kaganátus gyökeresen más körülmények közt élte a maga életét, mint elődei. Az egységes türk kaganátus számára megadatott a lehetőség, hogy három nagy késő-ókori birodalom (Bizánc, Irán és Kína) és egyúttal három

nagy kulturális centrum anyagi és szellemi javai közül válogasson. Ellenőrzése alatt tartotta az őket összekötő kereskedelmi úthálózatot, s diplomáciai kapcsolataiban ügyesen használta ki a köztük megtalálható érdekellentéteket. Az I. Keleti-Türk Kaganátus kapcsolatrendszere ugyan leszűkült Kínára, de a keleti-türk hatalom még kellően erősnek érezte magát ahhoz, hogy a kínai menekülteket befogadva időről-időre megkísérelje magát a pillanatnyi legitim kínai hatalom ellensúlyának képzelni. Kínai forrásaink nem is titkolják, hogy a T'ang-ház uralmának első évtizedében a kínai udvarban óvakodtak ujjat húzni a veszélyes északi szomszédsággal; a nyugati-türk hatalom pedig 635 körülig nyilvánvalóan virágzott. A VII század második felének virágzó kereskedelme és sokszínűsége azonban lehanyatlott. A nagy ázsiai kereskedelmi utak fölötti befolyásért Kína és a feltörekvő arab hatalom vívtak élethalálharcot. Saját belső gyengeségén túl, a nyugati türk hatalom bukásának egyik oka éppen az volt, hogy a belső-ázsiai pozícióit féltő Kína egyszerűen kiiktatta ezt a már lényegtelennek ítélt tényezőt. Ebben a történelmi helyzetben a II. Keleti-Türk Kaganátus számára aligha jutott más történelmi szerep, min a hiung-nu hatalom óta öröklődő hagyományos steppei stratégia folytatása: a kínai határtól távolra vonulva, gyors rajtaütésekkel kikényszeríteni Kínából az éppen szükséges javakat. Amikor Mo-cs'o (*Qapan*) kagán megkísérelte, hogy a türk hatalmat ismét belső-ázsiai jelentőségűvé fejlessze, csúfos kudarcot vallott. Hiába győzte le a nyugati-türkök örökébe lépő түrgesek gyenge hatalmát, az arabokkal és a (párhuzamosan a tibetiekkel is küzdő) kínaiakkal szemben seregei alulmaradtak. A kínaivá-válástól való félelem mellett nyilvánvalóan ez a tapasztalat is belejátszhatott a Bilge kagán és főként Tonjukuk politikájába és utódaikra hagyott politikai örökségükbe: a türk nép számára a legjobb az, ha Kínától távol maradván szigorúan ragaszkodik ősi erényeihez.

A türkök lelépésével természetesen nem szakadt meg a belső-ázsiai birodalomfejlődés folyamatossága. A türkök helyét átvevő ujgurok voltaképpen egyenes folytatói voltak a Türk Birodalom örökségének. Felirataik tanúsága szerint a türkök és az ujgurok nyelve csak minimálisan különbözött egymástól, az ujgurok birodalmi szervezete pedig a türk birodalom szervezetének folytatása volt. E tradíció folyamatossága csak a kirgiz hatalom kiépülésével (840) szűnt meg Belső-Ázsia keleti területein. Nyugatabbra, a karahanidák és a kazárok birodalma azonban sokat megőrzött e tradícióból; különösen igaz ez a kazárookra, akik a honfoglalás előtti magyarság fontos tanítómesterei voltak. Ha nem is hihetjük, hogy a honfoglaló magyarság, Bíborbanszületett Konstantin és egyes arab szerzők névhasználatán túl közvetlenül örökölt volna bármit is a Türk Birodalomból, mégis feltételezhetjük, hogy a türk birodalmi tradíció hatása nélkül bizonyosan nem beszélhetnénk a honfoglaló magyarságról sem. (Zimonyi 2001.)

Irodalom

- Bazin, L. 1975: „Turcs et Sogdiens: Les enseignements de l'inscription du Bugut (Mongolie)”, in *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*, Paris, 37-45.
- Bazin, L. 1994: *Les Turcs: Des mots, des hommes*, éd. Michèle Nicolas – Gilles Veinstein, Bibliotheca Orientalis Hungarica XLI, Budapest–Paris
- Chavannes, E. 1903: *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, St. Petersbourg
- Csongor B. 1993: *Kínai források az ázsiai avarokról*, Történelem és kultúra 9, Budapest
- Gibb H. A. R. 1923: *The Arab Conquests in Central Asia*, London
- Golden P. B. 1992: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden
- Goldziher I. 1900: „Az Iszlám az Omajjádok bukásáig”, in Marczali H. (szerk.): *Nagy képes világtörténelem*, Budapest, 581-678.
- Harmatta J. 1969: „Late Bactrian inscriptions”, *Acta Antiqua Hungarica* 17, 297-432.
- Harmatta J. 1970: „Irán és Kína kapcsolatainak történetéhez”, *Antik Tanulmányok* 17, 232-261.
- Hirth, F. 1910: „The mystery of Fu-lin”, *Journal of American Oriental Society* 30 (1909), Leipzig (offprint)
- Hourani, A. 1992: *A History of the Arab Peoples*, London
- László F. 1940: „A kágán és családja”, *Kőrösi Csoma Archivum* 3, 1-39.
- Lévi, S. – Chavannes, E. 1895: „L'Itineraire d'Ou-K'ong (751-790)”, *Journal Asiatique* 341-384.
- Mahler, J. G. 1959: *The Westerners Among the Figurines of the T'ang-Dynasty* (Serie Orientale Roma XX), Roma
- Sinor, D. – Klyashtorny, S. G. 1996: „The Türk Empire”, in Litvinsky, B. A. Zhang Guang-Da – Samghabadi, R. S. (eds.): *History of Civilizations of Central Asia III.: The Crossroads of Civilizations, A. D. 250 to 750* (Multiple History Series), Paris, 327-347.
- Spuler, B. 1966: „Geschichte Mittelasien seit dem Auftreten der Türken”, in Jettmar, K. Haussig, H. W. Spuler, B. Petech, L.: *Geschichte Mittelasien* (Handbuch der Orientalistik I/5/5), Leiden–Köln, 123-310.
- Stein R. A. 1959: *Recherches sur l'épopée et le barde au Tibet* (Bibliothèque de l'Institut des Hautes Études Chinoises, vol. XIII), Paris
- Vásáry I. 1983: „Nép és ország a türköknél”, in Tókei F. (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok* (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18), Budapest, 189-213.

Zimonyi, I. 2001: „Why were the Hungarians referred to as Turks in the Early Muslim Sources”, in Károly L. – Kincses-Nagy É. (szerk.): *Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*, Szeged, 201-212.

NEMZET ÉS KISEBBSÉG BIBÓ ISTVÁN ÉLETMŰVÉBEN

FEKETE SÁNDOR

Bibó István fejlett, polgáriasult Magyarországot akart, csakúgy, mint neves elődei, Széchenyi, Eötvös vagy Deák. Ő maga nem a végérvényes megoldás, a csalhatatlan recept kidolgozása, nem a tévedhetetlenség miatt tartotta őket nagyra, hanem a közösséggel való egzisztenciális összefonódottságukat értékelte igen magasra. Az 1849 utáni válaszaik ellentmondásait, életük kudarcait onnan eredeztette, hogy ők is a forradalom bukása és a felesleges véráldozatok hatása alá kerültek. Mindenesetre bennük még együtt volt eszmélkedés és cselekvés, a lényeglátás érzéke és a saját korukban hatni képes realizmus, amelyek szétválasztását és szembekerülését Bibó a magyar történelem letragikusabb fejleményei között tartotta számon.

Bibó a saját eszméi megvalósításához szükséges eszközök végiggondolásában nélkülözhetetlen fázisnak tartotta a nyugat-európai polgári demokráciák tanulságainak értékelését, felhasználását. Helyzetelemzéseiben, prognózisában gyakran kitűnik fejlett készsége az alternatívák, az eltérő alakulások párhuzamos figyelembe vételére. Felrója a nyugati országoknak, hogy a demokratikus elveket csak a maguk számára, belső használatra sajátították ki, más országokkal szemben uralmi, autokratikus eljárásokat alkalmaztak. Ezáltal azonban nemhogy elterjesztették volna a demokrácia intézményrendszerét a frissen öntudatra talált népekben, nemzetekben, hanem elültették az ellenérzést a demokráciával szemben. A nemzetközi közösségben leszögezett alapelvek két csoportra szakadtak: a ténylegesen érvényesíthetőkre (önrendelkezés) és a formálisan érvényesíthetőkre (területi integráció).

Bibó szemléletében az ember, a társadalom és a kultúra legfontosabb értékeinek az erkölcs, a közösség és a demokrácia mutatkozik. Egyik kategóriával sem foglalkozik szisztematikusan, nem szentel nekik külön-külön tematikus eszme-futtatásokat. Minduntalan kiderül azonban, hogy bármiről is elmélkedjék, mindig az erkölcsről, a közösségről, a demokráciáról gondolkodik. Sohasem prédikál az erkölcsről; sem általában, sem egy-egy eszmerendszer etikáját visszhangozva. Szemléletében az erkölcs társadalompolitikai cselekedetekben nyilvánul, vagy éppen nem nyilvánul meg. Mivel a társadalompolitikát a hatalmon lévők képviselhetik cselekvően, ezért az elit, vagyis a hatalom erkölcsről beszél. A hatalomnak értékkel kell bírnia, de csak akkor rendelkezhet ezzel (vagyis erkölccsel), ha képviseli, vállalja a közösség céljait. Ha nem így tesz, akkor a hatalmon lévő csoport nem tarthat igényt a társadalom vezetésére, hiszen nem erkölcsös, s így nem nevezhető elitnek. Az elit tehát erkölcsi kategória, az „örök emberi szerepet” vállaló értelmiséggel azonosítható.

Bibó egyik fő törekvése megvilágítani, hogy a társadalmi erők csupán a saját érdekeiket képviselik. Önmagukban, vagy akár összességükben nem reprezentálják az egész közösség érdekét. Vagyis Bibó erkölcsi elkötelezettsége nem rétegérdeket tükröz, egy egész, csorbítatlan közösséget akar szolgálni.

Értékrendszerében nem a „magyar” közösség az elsődleges, hanem a *nemzeti* közösség. Szerinte ugyanis egy bizonyos távolságról nézve magyarnak lenni semmivel sem érdekesebb, mint mondjuk lettnek vagy albánnak. Mert ha lettek vagy albánok vagyunk, akkor sincs más dolgunk, mint az, hogy a valóságot szemügyre vegyük, a dolgunkhoz hozzáfogjunk, s ha ezt meg tudjuk tenni, akkor tehetségesek vagyunk, akkor érdekesek vagyunk, akkor kibontakozik igazi alkatunk. Bibó azt gondolja, hogy az igazi magyar alkat megtestesítője nem az a parasztság, amely embertelen körülmények között él, a maga sajátos „népi-etnikai” miliójében. Ellenkezőleg, akkor bontakozik ki az igazi alkatunk, ha ezt a „népi-etnikai” életet felszámoljuk. Nem az a lényeg, hogy milyen egy nép eredetmondája, hogy milyen sajátos faji tulajdonságokkal különbözteti meg magát másoktól, hogy milyen az alkata. Bibó az alkatot nem etnikai szempontok alapján határozza meg, mert az alkat elsősorban a politikában mutatkozik meg. A „magyar” azért sem a legfontosabb közösséget-jellemző tényező, mert az az objektivációs rendszer, amelyet ez a szó kifejez, nem vizsgálható, értékelhető igazi politikai kategóriákkal.

Bibó közösségen a nemzetet érti. A nemzet problémája társadalomtudományi kérdés, és nemcsak a magyaré, hanem általában minden nemzeté. A modern nemzet az egyik legfontosabb érték, mert a minden ember emberi méltóságát meghirdető modern szabadságesszmével kapcsolódik össze. Ennek oka, hogy Nyugat-Európában, ahol a modern nemzet kiformalódott, a demokratikus szabadság és a nemzetállam ugyanazt jelentette. Ennek fényében a közép-kelet-európai nemzetek nem lettek igazán modernek, mert hiányzott a saját nemzeti és állami keret realitása, a társadalmi-gazdasági rend megrekedt a rendi államiság és a születési előjogok csapdájában. Így a nép nem emelkedhetett fel, nem mozoghatott a nagyobb szabadság és a haladás irányába, az etnikai mozdulatlanságát képviselte.

A modern nemzeti közösséget Bibó értékként tételezi, mert igazi megvalósulásában a szabadságot testesíti meg, a szabad ember és a szabad közösség fogalmával kapcsolódik össze. Így vonja meg a közép-kelet-európai nemzetek történelmi tragédiáját: elvárni és kifejleszteni egy szabad ember jellegzetes erényeit egy olyan közösségért, amely nem biztosítja a szabad ember kifejlődésének elemi előfeltételeit – neveléses. Ahol nem alakul ki a demokrácia, ahol nem érvényesül az egyéni szabadság és a nemzeti függetlenség, ott nem szerveződik igazi nemzet, nem jön létre igazi közösség. Azon közösségfogalom szinonimája, amelyben a politika azt a végső célt szolgálja, hogy „alkatunk” megmutatkozzon, a demokrácia.

Bibó hatásának titka, hogy az általa fölvetett kérdések többsége ma is

égetően aktuális, vagyis megoldatlan. Úgy vélte, csak a műveltség ismerheti fel az igazságot. Csak öntudatos, büszke nép, kiművelt értelem képes rá, hogy visszautasítsa az önkény propagandahuzugságait. Ezért munkálkodott egy magasrendű politikai kultúra elültetésén a nemzet fejébe és érzületébe.

Nemzeti szempontból a XVIII. században változtak meg térségünkben alapvetően az erőviszonyok. Európa legnagyobb lakott területű állama, Lengyelország 1795-ös, harmadszori felosztása után egyre inkább az Orosz Birodalom lett a terület vezető hatalma, amellyel sikertelenül próbált versengeni a Habsburg-monarchia, s a pozícióit már csak Dél-Európában tartó Török Birodalom. Ez az a nagy őrsegváltás, amely Közép- és Dél-Európából Kelet-Európát „csinált” Itt ki kell emelnünk a demográfiai forradalom szerepét. Általában is nagy jelentőségű, hogy Európa lakossága a XIX. század folyamán 200 millió emberrel gyarapodott, amely több volt, mint a korábbi ezer év gyarapodása összesen. Európa keleti és nyugati része egyaránt részt vett a gyarapodásban; míg azonban Nyugat-Európában a demográfiai robbanás az ipari forradalom után, viszont Kelet-Európában az előtt zajlott, s így errefelé csak a nyomort növelte ugrásszerűen.

Az önálló nemzetért küzdő népek nemcsak a nagyhatalmak szorítását nyögték. Egymással is szinte áttekinthetetlenül bonyolult függőségi viszonyban álltak. Elég, ha olyan láncokra gondolunk, mint a horvát-magyar-osztrák, ahol is az alsóbb láncszemeket mindig föl lehetett használni egymás ellen. A kelet-európai nemzetállamok 1918-as meg- vagy újjáalakulása csak fokozta az állam szerepét, s ami ezzel együtt járt: a bürokratikus centralizáltságot, a felettesek, az igazgatók, az elnökök feltétlen tiszteletét, s az ebből kinőni képes diktatúra lehetőségét. Sehol annyi „nemzetvesztő”, sehol annyi, a hivatal útvesztőiben eltévedt kisember nincs, mint Kelet-Európában.

A nemzeti és a társadalmi fejlődés gátoltsága, elmaradottsága természetesen nyomot hagyott a kelet-európai személyiségformálódáson is. A szabad polgári egyén kialakításában a természetesség fogalma játszott a fő szerepet. Kelet-Európában kemény harcot kellett vívni ekkortájt az első nemzeti intézményekért. Nem csoda hát, ha a felvilágosodás nagy gondolata: az ember, a személyiség természetes szabadsága Kelet-Európában többnyire akkor talált táptalajra, amikor a pillanatnyi politikai helyzet miatt a nemzeti függetlenségi törekvések lehetetlenné váltak, s a reakció megerősödött. Az egyéni szabadságra akkor volt idő, amikor a nemzeti szabadság lehetetlennek látszott. Azt is világosan kell látnunk, hogy személyiség és nemzet kettősében a domináns mindig a nemzeti eszme maradt, ez volt az, amely maga alá gyűrte az egyéniséget.

Az ország lakosságának szinonimájaként akkor használható a nemzet, ha politikai-gazdasági-területi egységnek tekintjük. De ezen értelmezés nem látszik helytállónak Közép-Kelet-Európa vonatkozásában, nem látszik alkalmasnak a nemzet fogalmának meghatározására. Az államnemzet és a kultúrnemzet

különbségéről van itt szó: Nyugat-Európában nemzet és állam világosan egybeesett, a modern nemzet egy meglévő állami keretben alakult ki, Közép-Kelet-Európában viszont a nemzettéválás során a nemzeti állam megteremtését is célul kellett kitűzni.

Bibó kiindulópontja az angol és a francia nemzetfogalom. A modern nemzet megszületése egy hosszú történelmi folyamat eredménye: „sem a náció mint eszmény, sem a hozzá fűződő érzelem nem 1789-ben született meg, hanem ennél századokkal régebbi időben”¹ A modern nemzet legfontosabb előzménye Bibó olvasatában a rendi állam. A nemzet létrejöttének döntő tényezőiként értékeli az államot és a közigazgatási szervezetet. A nemzet, mint történelmi produktum, ha egyszer már ténylegesen kialakult, akkor – legalábbis eddig – még sohasem esett szét. A modern nemzet kialakulásában dominánsak a politikai tényezők, hiszen a fő nemzetalkotók a történelmi élmények.

Nyugat-Európában harmónia volt a nemzeti eszme és a demokratikus követelések között. Ugyanakkor Közép-Kelet-Európában szembekerült egymással demokrácia és nacionalizmus. Ez térségünk legfontosabb nemzetfogalmi ellentmondása. A XVIII. századi nemzetiségi mozgalmaknak erejüket gazdasági, kulturális központok, intézmények kialakítására kellett fordítaniuk. Fontos szerepet kapott az azonos nyelvet beszélők egyesítése. Bibó szerint a közép- és kelet-európai fejlődés egyik sajátossága az antidemokratikus nacionalizmus. Kialakulása az új nemzeti keretek kialakításával kapcsolható össze. A nemzet megteremtése, ami fontos feladat volt, gyakran a már meglévő államkeretek rovására történt. Ugyanakkor a nemzeti mozgalmak nagy birodalmakkal szembeni törekvéseit minden ellentmondásosságuk ellenére demokratikusnak kell tartanunk. Különbséget jelent, ha a nemzeti ideológia egy meglévő állami keretet akar egyértelművé tenni (Magyarország), illetve ha nyelvi alapon akar új államot létrehozni (közép-európai szlávok). Csak az ideológia építőkövei mások. A végső cél, a nemzeti állam, ugyanaz.

Tovább bonyolította a már egyébként sem egyszerű helyzetet, hogy a közép-kelet-európai nemzeti törekvések metszették egymást. Az egy időben és egymás hatására kialakuló nemzetek gyakran egymás területére tartottak igényt. A nyelvtestvérek egyesítését célul tűző mozgalmak pedig rendszerint sokkal nagyobb területre tartottak igényt, mint amelyet valóban kitöltött az illető etnikum. Összehasonlításában Bibó rámutat, hogy Lengyelország, Magyarország és Csehország is örökölt történelmi területeket, amelyeket nem tudott egységes nemzeti tudattal megtölteni az adott terület többnyelvűsége miatt. A területközpontú szemlélet és a kölcsönös nemzeti kielégítetlenség mindenkor a demokrácia esélyeit csökkentette e térségben. Az etnikumok határaival nem egyező országhatárok

¹ Bibó István: „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”, in *Válogatott tanulmányok II.*, Magvető, Budapest 1986, 229. o.

mindig a kölcsönös bizalmatlanságot fokozták. A többség bizalmatlan volt a kisebbségekkel szemben, a kisebbségek pedig egyetlen gyógyírnak a nyelvtestvérekkel való egyesülést tartották. Ha megváltozott egy adott terület gazdája, akkor sajnos csak a diszkrimináció iránya változott meg.

Bibó Istvánnak célja volt, hogy az újabb, a második világháborút lezáró békeszerződés ne diktátum legyen, mint a trianoni, hanem alkudozások árán kialakított béke szülessen, ahogyan az bevett szokás volt a XVIII. századi diplomáciában. A legfontosabb problémának a határkérdést tartotta. Nem voltak illúziói: tudta vagy sejtette, hogy Magyarország ismét olyan béke elé néz, amely nem biztosítja az etnikai határokat. Bibó az etnikai határok meghúzása mellett érvelt, hiszen szerinte csak ez a megoldás hozhat(na) teljes megbékélést.

Bibó mindig a demokrácia oldaláról közelít a témákhoz, ezen nézőpont szerint értékeli, mérlegel. Persze ez mindannyiszor a nyugati értelemben vett demokrácia, amely összhangban áll a nacionalizmussal, a nemzeti érzéssel.

A közép-kelet-európai térség XVIII. századi jellemzője az volt, hogy nem voltak nemzeti államalakulatok. Ezek létrejöttét a Német-római, az Oszmán és a Habsburg Birodalom gátolta. A Szovjetunió fejlődését Bibó teljesen másként látta. Határozottan elutasította azt az álláspontot, mely szerint az oroszországi fejlődés rokonítható a (közép-)kelet-európaival.

Bibó itt helyesen emeli ki a kelet-európai nemzetfejlődésben az állami keretek híján a nyelv alapvető fontosságát. Amit ma nemzetévtálasnak szoktunk mondani, az Bibónál úgy jelentkezik, mint nemzeté *visszaalakulás*. Ezzel kapcsolatban Bibó kimutatja, hogy a nemzeti öntudat itt olykor csak szűk rétegben élt, a dinasztikus eszme miatt a tömegek értetlenül álltak vele szemben, a nemzeti öntudatot széles körben elterjeszteni kellett. Ez Bibó szerint nem a polgárság érdeke volt, hanem a nemzeti értelmiségé. A „nemzetébresztő” értelmiségi funkciót tehát pontosan beazonosítja, s a magyar „visszaalakulást” 1825-1848 közé teszi.

A nyelv és az azzal kapcsolatos egyéb kulturális mozzanatok nagy szerepet játszottak itt a nemzet fejlődésében, s Bibó szerint ebből következett a kultúra elvagy átpolitizálódása. A korábban már említett három „történeti” állam példáján mutatja be, hogy mindegyik a maga középkori területére hivatkozott, azt tartotta nemzeti területének, tekintet nélkül arra, hogy azon más nemzetek is éltek. Úgy véli, hogy a két világháború között a történeti jogra alapozó magyar és a *status quo*ra alapozó csehszlovák álláspont egyaránt hibás volt. Mindkettő irreális volt, mert a magyar álláspont nem vette tudomásul a történeti keretek összeomlását, a csehszlovák pedig az 1918-19-ben kialakult rendnek éppen azokat a vonásait akarta a „status quo” alapján helyreállítani, amelyek miatt összeomlott.

A „kisebbségi” kifejezés jelentéstani értelme mennyiségi viszonyt tartalmaz. De a kisebbség és többség kapcsolatában nem ezt kell vizsgálnunk elsősorban, hanem a „birtokonbelüliség” és „birtokonkívüliség”, a „hatalmonbelüliség” és „hatalmonkívüliség” viszonyát. A kisebbségi kérdés

társadalmi konfliktus, amely a csoportosan megnyilvánuló másság jelenlétéből születik. A másképp gondolkodók, a más politikai elveket vallók, a más vallásúak, a más nemzetiségűek stb. képezik a kisebbségeket.

A pluralista szervezési elv az egyéniség tiszteletén alapul, így emberi és demokratikus. A kisebbségek kialakulása és maga a kisebbségi kérdés is a demokrácia mértékének függvénye. A közvetlen demokrácia illetve a demokrácia hiánya hozza létre a kisebbségeket szülő társadalmi és politikai helyzeteket.

A demokrácia az emberiség régi álma. Ezért a monista elvű rendszerek többnyire demokratikusnak hazudják magukat. Ugyanakkor a pluralista rendszerekről is gyakran kiderül, hogy áldemokráciák. Bibó erről alkotott véleménye mottóul szolgálhatna mindenütt: „A politikában hazudni nem lehet. Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat mondani, de nem lehet hazugságokra politikai konstrukciókat, politikai programot építeni”² A politikai hazugság többnyire jelentős következményekkel járó társadalmi állásfoglalás. Így nemcsak intellektuális ellentmondásként jelentkezik, hanem erkölcsi konfliktusként is. A politikai hazugság próbahelyzetet teremt: az „igen” vagy a „nem” kimondásának a helyzetét.

A kisebbségi kérdés az öntudatos vagy öntudatra ébredő társadalmi egység konfliktusa a hatalommal. A konfliktus jellegét és nagyságát az határozza meg, hogy mennyire tartja tiszteletben a hatalom az embert, mennyire emberszabású a hatalmi szerkezet. A konfliktus helyben és időben meghatározottan keletkezik, ez tovább bonyolítja a helyzetet. Sokan a kompromisszum szükségességét hangoztatják. Kompromisszumot az erőszak elkerülése érdekében szabad kötni. De ez sem mindig lehetséges, mert a kompromisszum feltételeit általában nem a kisebbség önvédelmi reakciói alakítják ki, hanem a többség illetve a hatalom kényszeríti a kisebbségekre. Ezért a kisebbség nem képes a kompromisszummal megelőzni az elnyomásra irányuló erőszakot, hacsak fel nem ad valamit a lényegéből, a másságot meghatározó történelmi, kulturális és nyelvi jellemvonásokból. Ez azonban már nem kompromisszum, hanem az önfelszámolás folyamata.

Nem lehet számon kérni a kisebbségi személyen a szabad ember jellegzetes erényeit: a spontán lelkesedést, a tudatos önfeláldozást és a felelős aktivitást. Mindezt egy olyan közösségért, amely nem biztosítja a szabad ember kifejlődésének elemi feltételeit. A kisebbségben élő egyén és csoport kötelessége időben és fontossági sorrendben minden mást megelőzően az, hogy a mindenkinek egyenlő jogot és lehetőséget biztosító demokráciáért, a kisebbségek kiszolgáltatottságának, magának a kisebbségi helyzetnek a megszüntetéséért igyekezzék tenni valamit. Csupán ehhez a társadalmi-politikai helyzethez való közeledés reményével és érdekében szabad kompromisszumot kötni.

A legtöbb hasonlóság a politikai és a nemzeti kisebbségek között

² Bibó István: „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem”, in *Demokratikus Magyarország*, Magvető, Budapest 1994, 373 o.

alakulhatott ki. A nemzetiségi kérdés megoldásában ugyanis a politikai torzulások eltávolítása és a politikai elvek tisztázása a legfőbb feladat.

Az államok nemzetközi rendszerében az erőszak és önkény korlátozását a nemzetközi szerződések biztosítják. Ám ezek csak akkor képesek meggátolni a nyílt, fegyveres konfliktusok létrejöttét, ha a területi státus szilárdsága önkénymentes területi legitimitáson alapul. A területi állomány legitimitásának elvei Bibó szerint a történelem folyamán állandóan módosultak: a rendi jogból kiindulva, a dinasztikus jogon át, a XIX-XX. században általánosan elfogadottá vált önrendelkezési elvig. A tényleges területi állományt megállapító rendezések azonban nem feleltek meg az önrendelkezési elvnek. Az önrendelkezési elvet annyi gazdasági, földrajzi, történelmi és politikai szemponttal szőtték át, hogy az már az elv lényegét – a nemzeti önrendelkezést – torzítja el. Így olyan állam jön létre, amelynek területi állományát kisebbségre szabták, mint amekkora nemzeti területe, vagyis arra kényszerül, hogy elnyomja a nemzeti öntudat demokratikus megnyilvánulásait, vagy éppen ellenkezőleg, igyekszik minél jobban szabadjára ereszteni a revíziót követelő indulatokat, attól függően, hogy éppen mi felel meg a hatalom birtokosainak. Az olyan állam pedig, amelynek területi állománya nagyobb lett, mint a nemzeti terület, arra összpontosítja erejét, hogy elnyomja a rendezés revíziójára irányuló törekvéseket, mind belföldön, mind külföldön; valamint, hogy hatalmi önkénnyel felszámolja a revízióra okot adó körülményeket, azaz a nemzeti kisebbségeket. Ennek érdekében a hatalom korlátozza a demokráciát.

A kérdés bonyolultságát a végsőkig fokozzák azok a vegyes helyzetek, amelyekben a nemzeti kisebbség elnyomásán munkálkodó többségi nemzet egy része a vele szomszédos államban kisebbséget alkot. Ekkor lép fel a nemzeti tudathasadás állapota, s a többségi nemzet megsértett nacionalizmusának kompenzálása érdekében elnyomja a neki kiszolgáltatott kisebbséget. Az olyan többnemzetiségű államokban pedig, ahol az államjogi rendszer egyes nemzeteket államalkotónak tart, másokat pedig kisebbségi sorba taszít, a többségi, azaz uralkodó nemzetek közös érdekévé válik a kisebbségek elnyomása, hogy ne kelljen tovább osztaniuk a hatalmat. Ilyesmire főleg azok a többségi nemzetek hajlamosak, amelyek politikai tudatában nem rögződött természetes módon az államalkotás élménye, vagy a történelem folyamán többször elvesztették államukat.

Nem az államnak van joga egy bizonyos területhez, hanem egy népnek, nemzetnek van joga saját területével, országával rendelkezni. Ezt Bibó a területi legitimitás egyik alapvető elveként hangsúlyozza.

A helytállást minden kisebbségnek egyénileg kell vállalnia, de a közös helyzettel szemben érvényesülnie kell a kisebbség nemzetközi szolidaritásának. Hiszen minden következetes kisebbség célja a politikai, nemzeti, vallási, faji pluralizmus, tehát a demokrácia. A demokrácia az az eszköz, és egyben cél, amely által a kisebbségek valóban az egész részévé válhatnak.

BIBÓ ISTVÁN GONDOLATAI – POLITIKAI FILOZÓFIAI ASPEKTUSBÓL

FEKETÉNÉ PÁL ENIKŐ

Bibó István gondolkodói-politikusi életművét összegyűjtött munkáinak külhoni és később hazai kötetei mutatták be. Tanulmányai, cikkei egy tudós és egy „hétköznapi”, humánus ember jegyeit egyaránt magukon hordozzák. Torzóban maradt munkássága azonban jelentős gondolkodót sejtet: plurális megközelítései a legkülönbözőbb tudományterületekre terjednek ki. Ezek közül itt a politikai filozófiai szempontját alkalmazom.

De volt-e egyáltalán Bibónak politikai filozófiája? Érveket és ellenérveket egyaránt fel lehetne erre nézve hozni, ám érdemes figyelmünket Bibó életművének *egészére* fordítani a kérdés megválaszolásakor.

Két tényezőt kell itt kiemelni. Az egyik: Bibó munkásságának összetettsége, sokszínűsége és egymásba forrotsága. Írásai sohasem egy-egy akadémikus eszme-futtatás részei bár tudományos igényük nem vitatható. Tanulmányainak időbeli érvénye és célja nem azonos, de – ami életművét egészben tartja – írásainak erkölcsi alapállása és belső szerkezete, illetve kérdésfelvetéseinek fókusza jelentős integráló erőt biztosít. Bibó mindig a jelenségek okait keresi, amelyek mögött mindig a társadalomban, a politikumban élő ember, a *zoon politikon* jelenik meg. A másik tényező: a bibói életmű maga, amely rendkívüli nehézségek között született, s tragikus módon nem összegződött egyetlen írásműben, ezért gondolatai viszonylag nehezen kezelhetők.

A problémák, a félig nyitva hagyott kérdések ellenére azt próbálom bemutatni, hogy Bibónak *van* politikai filozófiája, amely különböző előfeltevések és gondolati vezérfonalak mentén jól megragadható egységet képez. Ezzel kapcsolatban foglalkozni kívánok Bibó antropológiai nézeteivel, társadalomlélektanával, közösség-felfogásával, a szabadságról és a demokráciáról vallott eszmeiségével. Kitérek Bibónak a jövő társadalmáról alkotott víziójára is, bár nem kívánok teljességre törekedni inkább néhány olyan, általam kiemelt politikai filozófiai témát mutatok be, amelyek jól reprezentálják gondolkodásmódját.

Egyén és közösség

Bibó szerint az egyéni szabadság csakis a társadalom autonóm kis csoportjaiban, „a szabadság kis köreiben” valósulhat meg, legyen az a család vagy egy szakma. Ezzel párhuzamosan azonban az a veszély fenyeget, hogy a meglévő kötöttség az egyén elszigeteléséhez vezet: az egyén szabad, de atomizált lesz. Világosan látható, hogy Bibó számára a társadalom alapegysége nem az egyén, hanem – ennek

veszélyeivel együtt – a társadalom autonóm kis csoportjai, amelyek létezése nélkül az egyén a hatalommal szemben elkerülhetetlenül kiszolgáltatott lenne.¹

Az egyén és a közösség a bibói társadalomfilozófiában erősen egymásra van utalva. Bármennyire is átalakítja a közösség az egyéni megnyilvánulásokat, lelke, személye és személyisége csak az egyéneknek van, a közösség tehát nem létezhet az egyénektől függetlenül. Ugyanakkor az egyéni léleknek és a tudatnak semmiféle olyan megnyilvánulása nincs, amely ne függene össze az emberi közösség létezésével. Ezzel magyarázza Bibó, hogy „a közösségi folyamatok néha meglepő sorokban párhuzamosak egyéni lélektani folyamatokkal”² Hasonlóan elválaszthatatlan Bibónál az egyéni alkat és a közösségi alkat (pl. a magyar alkat) fogalma. Alkaton azokat a testi, lelki vonásokat érti, amelyek minden egyén vagy közösség számára alapvető adottságok, s amelyek a lehetőségek között valóban meg is valósulnak. Az alkat tehát nem statikus, hanem lényege a mozgásban és a fejlődésben van, így összefügg egymással az alkat és a megváltozott körülményekhez való reagálóképesség. Község és egyén itt is egymásra hat, mivel „a közösség tudata, a közösség félelme, a közösség reagálása, a közösség alkata csak az, ahogyan az egyéni adottságok összetevődnek, akár egyszerűen összetevődve, akár valamilyen szabályozás szerint szerveződve”³

Bibó közösség-konceptiójában a tömegpszichológiai módszert és elemzést alkalmazza, s ez jól tükröződik abban a kijelentésében, amely szerint az ép alkat ép reagáló képességet jelent.⁴ Tulajdonképpen a külvilág által támasztott kihívásokra adott helyes válaszadás képességéről van itt szó, hiszen például az 1867-tel kezdődő történelmi zsákutca lényege ugyanúgy a magyar társadalom helytelen válaszainak sorozatából állt össze Bibó számára, mint ahogyan a kelet-közép-európai nemzetek zsákutcai.

Itt kell megvizsgálnunk Bibó nemzeti közösség fogalmát, hiszen Európa-modelljének központi eleme a nemzet kategóriája. Véleménye szerint a nemzet ugyan jelentős változásokon ment keresztül az európai fejlődésben, azonban Európa történetét a kezdetektől végigkíséri a nemzetnek, mint az embereket integráló közösségi keretnek a folyamatos létezése. Bibó definíciójában „a nemzet alig vitathatóan társadalmi közösség, éspedig az elemi alapvető társadalmi közösségeket meghaladó méretű, politikai intenciójú közösség, mely meghatározott területet, hazát és azon politikai szervezetet tud magáénak, s mindezt úgy, hogy

¹ Ezzel kapcsolatban Bibó történelmi példát hoz arra, hogy a hűbériség felbomlásával, az addigi kötődések átstrukturálódásával az ember mennyire kiszolgáltatott lesz. A legújabb társadalomtörténelmi kutatások ezt szintén alátámasztják, például: Diederiks (szerk.): *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet*, Osiris, Budapest 1995, 103 és 281. o.

² Bibó István: „Eltorzult magyar alkat, zsákutcas magyar történelem”, in *Válogatott tanulmányok, II.*, Magvető, Budapest 1986, 612. o.

³ Uo.

⁴ Uo.

ebben jelentős hányada, esetleg csaknem teljes egésze részes”⁵

Hogyan lesz az adott területen élő nyelvi közösség nemzeté? Bibónál ezzel kapcsolatban jelenik meg a problémamegoldó közösség fogalma. Elgondolása szerint egy bizonyos embercsoport valamilyen nagy, történelmi vállalkozás közösen átélt következményeként válik nemzeté. Szerinte komoly tömegérzelem csak valamilyen indulatból származhat, indulat pedig csak valóságos élményből. Bibó közösség-konceptiójában központi gondolat, hogy egy nemzetet a nagy nemzeti vállalkozásokban, de a mindennapok során is valamilyen elit irányít. Bibó elitfogalma több szállal is kapcsolódik korának elitelméleteihez (pl. Ortega), s az ezek mögött meghúzódó válság tulajdonképpen értékek válsága, ami az európai civilizáció alapjait ássa alá. Kovács Gábor szerint „Bibóra ebben a korai időszakában [1935–43] igenis jellemző [volt] egy válságfilozófiai attitűd, amennyiben a válságot összeurópai elit- és értékválságnak tekintette”⁶

A fenti attitűd végighúzódik az 1942-ben írott „Elit és szociális érzék” c. tanulmányában is. Bibó szerint az elit feladata – a társadalom vezetésén túl –, hogy a helyes életvitelre, az erkölcsi viselkedésre, az emberi szükségletek finomítására mintát és példát adjon, tehát kultúrát teremtsen. Azonban az elit szerepvállalásához két tényező együttes fennállása szükséges: a létező társadalmi értékrend igazoló ereje és a tényleges társadalmi vezetői helyzetek zavartalan birtoklása.⁷ Amennyiben valamelyik tényező hiányzik, vagy nem megfelelően funkcionál, az elit és vele együtt a társadalmi értékrend válságba jut.

A mai kor értékválsága azon alapul, hogy az újkori fejlődés nem tudott a középkorival egyenértékű elitet kitermelni, így egy felemás (középkori-feudális és újkori-polgári), széthullott értékrend darabjain nyugszik napjaink társadalmi értékrendje. Az „újfajta” elit feladata az, hogy a tényekkel szembenézve próbálja magára vállalni a társadalom vezetését. A közösségnek kialakult intézményrendszere van, amelyet alapelvek szabályoznak, csakúgy, mint a társadalom mindennapjait. Ám ezen túlmenően léteznie kell egy elitnek, amely a társadalom zavartalan működését biztosítani tudja. Ezzel a momentummal lesz teljes Bibó közösség-konceptiója.

Bibó társadalomlélektana

Kiss Endre, vizsgálva Bibó társadalomlélektanát, kijelenti: „Bibó fasizmuselemzésének (de általában gondolkodásának is) oly módon teszi ki szerves

⁵ Bibó István: „A nemzetközi államközösség benuitsága és annak orvosságai”, in *Válogatott tanulmányok IV.*, Magvető, Budapest 1986, 344. o.

⁶ Kovács Gábor: „Elit, közösség és kizsákmányolás Bibó István gondolatvilágában”, *Hiány*, 1993. évf. 3. sz., 11. o.

⁷ Bibó István: „Elit és szociális érzék”, in *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiából*, Magvető, Budapest 1994, 9. o.

részét a társadalomlélektan, hogy az nem áll össze egységes lélektani rendszerré.”⁸ Ezt a megállapítást – bizonyos fenntartásokkal – elfogadhatjuk. Fenntartásunk oka kettős lehet: egyrészt Bibó sohasem törekedett rendszeralkotásra, másrészt az ember érdekében tett életjavaslatok állnak életművének középpontjában, amelyeknek alapja a változó jelenségek és szituációk elemzése. Ezért Bibó nem is akar általános pszichológiai kategóriákban gondolkodni, hanem a lélektanra, mint a komplex megközelítés változó, de lehetséges alapjára tekint. Összességében azt mondhatjuk, hogy Bibó társadalomlélektana annyiban egységes rendszert képez, akarata ellenére, amennyiben életműve is egységben kezelhető, torzóban-maradottsága ellenére.

Milyen forrásokból táplálkozik Bibó társadalomlélektana? Főként Erdei Ferenc szociológiai munkásságából és Hajnal István lélektani szempontokra érzékenyen reagáló történelemszemléletéből. A legnagyobb hatást azonban valószínűleg Guglielmo Ferrero gyakorolta rá, hiszen Bibó a társadalomlélektani vizsgálódásainak középpontjába Ferrerót követve tette a közösségi tapasztalás és reagálás indulati és értelmi mintáinak vizsgálatát.⁹

Kiindulási alapként rögzíthetjük: lélektani szempontból Bibónál az egyén és a közösség egységet képez, amelyben az a hallgatóságos előfeltevés munkál, hogy a közösségre a tudatos személyiség mintájára elképzelt magatartásmódok jellemzőek. Azonban Bibó szerint – a pszichoanalízissel szemben – a közösségi misztikát el kell utasítani, mivel a közösség nem egyén. Társadalomlélektanának középpontjában a különböző közösségek lelkiállapotának vizsgálata áll, amely mögött viszont az emberek valóságos történelmi élményei húzódnak meg. A közép- és kelet-európai kisállamok – beleértve Magyarországot is – valamint a fasizmus társadalomlélektani elemzésének során a lelki egyensúly zavaráért a közösségért való egzisztenciális félelmet teszi elsősorban felelőssé. Erre a félelemre vezeti vissza a deformált politikai jellemet és a „politikai hisztériát”, amelyben „nincs egészséges egyensúly a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok között”¹⁰

A „politikai hisztéria” terminus mellett, vele azonos értelemben használja Bibó a „közösségi hisztéria” fogalmát. Azokat a tartós félelmi állapotokat nevezi hiszterikus jellegűeknek, amelyeket a közösségeknek nagy történelmi megrázkódtatásai váltanak ki. Ilyenek a politikai tekintélyek összeomlása, a forradalmak, a háborúvesztések és az idegen uralmak. A problémák ezt követően a közösségért való egzisztenciális félelemben összegződnek, kiváltva a hisztériát.

⁸ Kiss Endre: „Történelem és társadalomlélektan. Bibó István fasizmusmagyarázata”, *Valóság*, 1984. évf. 9. sz., 44. o.

⁹ Csepeli György: *Szociálpszichológia*, Osiris, Budapest 1997, 73. o.

¹⁰ Bibó István: „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”, in *Válogatott tanulmányok II.*, Magvető, Budapest 1986, 224. o.

„Az igazi nagy közösségi hisztéria azonban az – írja Bibó –, amikor együtt vannak az összes jellegzetes tünetei: a közösségnek a realitásoktól való elrugaszkodása, az élet által feladott problémák megoldásra való képtelensége, az önértékelés bizonytalan és túlméretezett volta és a környező világ behatásaira adott reakciók irreális és aránytalan volta.”¹¹

A politikai/közösségi hisztéria

A hisztéria részletes elemzésére rátérve mindenképp fontos leszögeznünk, hogy mi az, amit Bibó *nem* ért a politikai hisztéria fogalmán. Először is ez nem jelenti egyéni lelki zavarok összességét, és nem is egyéni lelki alkatok hatására alakul ki: ezért Bibó nem tartja szükségesnek semmilyen diktátor vagy vezető személyiségének elemzését, ezzel ugyanis nem lehet közelebb jutni a hisztéria mint tömegjelenség megértéséhez. Másodszor a közösségi hisztéria ugyan egyéni lelki alkatok összességéből alakul ki, de ezek az egyének akár hisztériamentesek is lehetnek, tehát megint csak irrelevánsak az egyéni lélekelemzések.

A hisztéria kialakulása általában több nemzedéken keresztül történik, és kezdőpontja minden esetben egy olyan történelmi esemény, amelyet egy adott nemzet megoldhatatlannak tart, képtelen feldolgozni. Természetesen egészséges fejlődésű nemzeteket is érnek ilyen megrázkódtatások, de ők képesek ezeket a maguk javára fordítani, s a történelmi tanulságokat levonva megerősödni. Hogy mindez más nemzetek esetében miért nem így történik, nehéz megmondani. Ennek oka lehet, hogy az esemény túl váratlanul érte őket, esetleg aránytalanul nagy szenvedést, igazságtalanságot okozott, lehetnek félrevezető tapasztalataik, amelyek alaptalan optimizmusra vagy ugyanilyen alaptalan pesszimizmusra sarkallják őket. Ha az okok nem is mindig egyértelműek, az biztos, hogy az ilyen nemzetek politikai élete megmerevedik, és minden cselekedetük arra irányul, hogy ilyen katasztrófák többé ne fordulhassanak elő. Ez a merevség nem jelenti azt, hogy a közösség ne lenne aktív – néha túlzottan is az –, csak azt, hogy ezt az aktivitást egyetlen cél határozza meg. Minden, a kritikus ponttal érintkező kérdés is megoldhatatlanná válik, viszont annak sürgető kényszere is fennáll, hogy tenni kellene valamit.

Ebből a helyzetből születnek meg azután azok az álmegoldások és hamis helyzetek, amelyek alátámasztják annak illúzióját, hogy a nemzet cselekvőképes és hatékony. Ez természetesen nem igaz, de az így kialakult világkép zárt és egységes, továbbá minél több külső kritika éri, annál zártabb lesz. Aki tehát benne él, annak számára ez a világ kerek és tökéletes, de nem azért, mert megegyezik a tényekkel, hanem azért, mert a hatalom vagy a közösség olyan hamis szólammal él, amelyeket a hamis helyzetet elfogadó ember hallani szeretne. Mindez erősen

Bibó István: „Az európai egyensúlyról és békéről”, in *Válogatott tanulmányok I.*, Magvető, Budapest 1986, 374. o.

megrostálja a politika résztvevőit is, hatalomhoz segítve a „hamis realistákat”, akik képesek megkötni a hamis kompromisszumokat, illetve azokat, akiknek egyéni hisztériája valamilyen módon megegyezik a közösségével.

Megjelenik a valóság és a vágyak egybemosása, amelynek eredménye egyaránt lehet kisebbségi érzés vagy hatalmi túltengés, és szinte biztosan a teljesítmények látványos csökkenése. A környezet ingereire, hatásaira sem tud az így megrendült közösség adekvátan reagálni, ingerültsége és cselekedetei aránytalanok lesznek, amelyek könnyen kiválthatják más államok agresszióját, amit viszont az adott közösség saját elvei megerősítésének lát. Ha a környezet rájön, hogy ez valójában elégtétel-keresés és valamiféle kárpótlást ad, az gyakran csak ront a helyzeten, tovább szítva a közösség immáron parttalan vágyát felnagyított sérelmei kielégítésére. Ebből az ördögi körből csak akkor kínálkozik kiút, ha a fennálló rend legitimitása megkérdőjeleződik, vagy – pl. háború esetén – a nemzetet újabb súlyos megrázkódtatás éri. Ekkor két lehetséges alternatíva van: a közösség vagy kilép a hisztériából és, szembesülve a realitásokkal, hozzákezd egy a tények talaján álló politika kialakításához, vagy – és sajnos ez is előfordul – egy még ennél is súlyosabb hisztéria veszi kezdetét.

A politikai hisztéria sajátossága, hogy „két táborra szakad a világ”, és a polarizálódás kezelhetetlen konfliktusba megy át, amelyben rosszul feltett kérdésekről, tévesen megfogalmazott problémákról folyik a vita. Ezeknek a mondvacsinált antagonizmusoknak ismétlődő sajátossága, hogy ha egy bizonyos szemszögből vizsgáljuk meg őket, akkor látjuk, hogy az egyik mindenáron ragaszkodik a fennállóhoz, a másik pedig tűzön-vízen keresztül meg akarja dönteni azt. Egyvalamiben azonban mindkét pozíció közös: mindkettőben a vágyelvű gondolkodás dominál.

A nagy francia forradalom megrázkódtatásának hatásai és az európai politikai fejlődés zavarai ugyanúgy megjelentek Közép-Kelet-Európában, mint Európa nyugati országaiban. Sőt, azt kell mondanunk, hogy itt egyfajta kelet-európai színezetet kaptak, és döntően befolyásolták az itt fekvő országok sorsát. Bibó három országgal foglalkozik részletesen (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország), amelyeket mint a politikai hisztéria állapotába jutott államokat állít elénk.

Magyarország esetében döntő jelentőséget tulajdonít a kiegyezésnek, amelynek alapja véleménye szerint az volt, hogy mindkét félben erős félelmek éltek, és erősebbnek képzelték a másikat annak valóságos helyzeténél. Bármilyen fájó kimondani, de a magyarokban kihuny az a bátorság és vállalkozó kedv, ami 1848-at jellemezte. A magyarság lelki életét ugyanúgy megmérgezte a félelem, mint például a lengyelekét. Ráadásul kettős félelemről van szó: egyrészt tartott a Habsburg elnyomástól, másrészt félt kisebbségei elszakadásától is. A kiegyezés tehát Bibó véleménye szerint a magyar társadalmi fejlődés zsákutcája volt, mert egy alapvetően hamis helyzetet konzervált.

Azt, hogy a kiegyezés alapvetően hazug, kevesen látták be, akik viszont belátták, nem merték vállalni az elutasításával járó kockázatot. Ennek eredményeképpen mindazok az energiák, amelyek egyébként a nemzetben ténylegesen megvoltak, egy olyan helyzet fenntartására és továbbfejlesztésére fordítottak, amelyet fenntartani nem volt érdemes, továbbfejleszteni pedig nem lehetett.

Az amúgy is visszás helyzet konzerválása Bibó szerint nem tett jót a magyar politikai vezetés kiválasztásának sem, hiszen csak az lehetett politikus, aki ezzel a ténnyel azonosulni tudott, vagy ezt egyáltalán észre sem vette. Ahhoz, hogy a valódi függetlenségért, demokráciáért küzdők ne kerülhessenek többségbe, egyre gyakoribbá vált a választások manipulálása is, ami újabb politikai zsákutcának bizonyult. A társadalmi erőviszonyok ugyanannyira konzerválódtak, mint maga a politika: sem európai értelemben vett polgárság, sem ugyanilyen értelmiség nem alakult, nem alakulhatott ki, sőt az ilyen irányú, a század elején még meglévő tendenciák is megrekedtek.

Különösen labilissá vált a kisebbségekkel való kapcsolat. A magyar politika célja az volt, hogy asszimilálja kisebbségeit, de ez csak kisebb létszámú csoportok, főleg németek és zsidók esetében sikerült. Újabb problémákat hozott magával az asszimiláció következtében a magyar politikai, gazdasági, szellemi vezető réteg összetételének a németek és a zsidó származásúak felé történő eltolódása. Az ő gyors és sikeres asszimilációjuk azt az illúziót keltette, hogy a náluk – a magyar állam szempontjából – sokkal fontosabb szlovákokat, románokat is sikerül asszimilálni, holott erről szó sem volt. Sőt, ők ekkorra már inkább szemben álltak a történelmi Magyarország eszméjével, mint addig bármikor.

Bibó meglátása szerint a kelet-európai kisállamok mizériái a demokratikus nacionalizmussal, a XVIII. század végén kezdődtek. Ezen kis nemzeteknek ugyanis nemcsak hogy nem volt önálló államigazgatásuk, gazdaságuk, de jórészt még fővárosuk sem. A másik, és talán ennél is súlyosabb gondot az jelentette, hogy egy-egy ország lakosságának történelmi érzelmei általában jóval nagyobb területhez kötődtek, mint amely területen az ugyanazon nyelvet beszélő népcsoport élt. A nemzeti keretek bizonytalansága a politikai lelkiség egyensúlytalanságához vezetett. Mind a három nemzet megtapasztalta, hogy történetileg jelentős területei, ill. népességének kisebb-nagyobb (vagy akár száz) százaléka idegen uralom alá kerül.

Ez a történelmi tapasztalat alapozta meg bennük azt a Bibó által „a közösségért való egzisztenciális félelemnek” nevezett lelkiállapotot, amelyet egy nyugati állam lakói még csak elképzelni sem tudnak. A kelet-európai nemzeteknek rendszeresen szembe kellett nézniük akár a teljes megsemmisüléssel is. Azért, hogy e helyzet megváltozzon, szükség volt az ingadozó tömegek nemzeti öntudatra ébresztésére. A nemzeti öntudat ébredése, az ennek nyomán kibontakozó függetlenségi mozgalmak, majd azok bukása ahhoz a végzetesen hamis következtetéshez vezetett el ezeket a nemzeteket, hogy a demokratizmus és a nacionalizmus együtt, egyszerre nem megvalósítható. Ebből

született meg később a kelet-európai fejlődés legsúlyosabb zsákutcája: az antidemokratikus nacionalizmus.

A politika egésze, ugyanúgy mint szereplői, deformálódott. Nem tudtak különbséget tenni valóság és vágyalom, lehetséges és elérhetetlen között. Mivel ez a valóságtól elrugaszkodott látásmód mindhárom nemzetben uralkodóvá vált, így hamarosan mindegyik végeláthatatlan területi vitákba bonyolódott a szomszédos országokkal.

A három kis kelet-európai állam sorsának ezen kívül is vannak közös pontjai. Egyrészt mindegyik lelkesen kapcsolódott be az európai demokratikus mozgalmakba, de hamar szembetalálták magukat azzal a ténnyel, hogy országuk nemzeti tudata nem egységes. Az európai reakció, valamint saját kisebbségeik elégedetlenkedése illetve ellenük fordulása mind a három országban katasztrófához vezetett. Az erőszak és az igazságtalanság oda juttatta ezeket a népeket, hogy nem voltak képesek felismerni a ténylegesen meglévő történelmi szükségszerűséget: kisebbségeik és velük együtt történelmi területeik elvesztésének lehetséges vagy épp elkerülhetetlen voltát. Olyan görcsösen ragaszkodtak területi igényeikhez, hogy akár a demokrácia ellenében is ezt választották. „Mind a három nemzet az öt ért súlyos megrázkódtatások hatására abba a lelkiállapotba került, hogy úgy érezte, hogy a világgal szemben csak követelni valója van, kötelessége és felelőssége azonban nincsen.”¹²

Szomorúan kell kimondanunk, de ez az attitűd a mai napig él, annak ellenére, hogy sokan és sokszor rámutattak már ennek haszontalan, sőt káros voltára. Csupán reménykedhetünk abban, hogy ezek az országok felismerik: csak együtt, összefogva hozhatják be lemaradásukat, és csak együtt és összefogva érvényesíthetik hatékonyan érdekeiket az integrálódó Európában.

Leszögezhetjük, hogy Bibó a hisztériában nem bűnt, hanem társadalmi patológiát látott, amely empátiát és kezelést igényel. (Itt megfigyelhetjük a bibói módszer terapeutikus jellegét.) A hisztériák könnyen vezetnek a bibói fogalmiságot használva – „zsákutcába” Itt olyan kommunikációs zsákutcáról van szó, legyen az bármely társadalmi forma, ahol a dogmatizmus megakadályozza a társadalom valós problémáiról történő nyílt párbeszédet, s ezáltal az érdekek valós ütköztetését. A hisztéria másik fontos következménye, hogy eltorzítja a szerepelvárásokat, a mintaadás és mintakövetés mechanizmusait.¹³ Ezért a hamis, félreismert helyzetekben feltűnik a forradalmár típusa, aki minden fennállót le akar rombolni, és a reakciósé, aki viszont minden változást elvet. A kör bezárul, hiszen sem a forradalmár, sem a reakciós nem képes párbeszédre a társadalom érdekében.

Van-e ebből a helyzetből kiút? Bibó a kérdésre egyértelmű igennel felel. Elképzelése szerint ezt a társadalmi egyensúly megvalósításával lehet elérni. Bár a társadalmi egyensúly társadalomlélektani jelenség, de belső- és külső tárgyi

¹² Bibó István: „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”, i. k. 187. o.

¹³ Balog Iván: „Bibó a közösségi (politikai) hisztériákról”, *Forrás*, 1995. évf. 12. sz., 33. o.

mozzanatokhoz egyaránt kötődik. A belső mozzanatokhoz tartozik a hatalom erkölcsi legitimitása, a legitim eljárások, a normák, a minták és az elit megléte, valamint az előbbiekre támaszkodó hatékony, racionális döntések. A külső feltétel pedig a nemzetközi egyensúly megvalósítása, amelynek centrális tárgyi momentuma az államterület.¹⁴

Az emberi társadalom fejlődéséről

Bibó a társadalmi fejlődésről vallott nézeteit az egyik legnagyobb hatású írásában, „Az európai társadalomfejlődés értelmé”-ben¹⁵ fejtette ki. A hétköznapi olvasó számára úgy tűnhet, hogy Bibó egyszerű társadalomtörténetet ír le, azonban fel kell ismernünk, hogy egyfelől e mögött igen sok filozófiai előfeltevés húzódik, másfelől pedig a szerző tudatában van annak, hogy „a 'történekek' mögött századokon átnyúlóan bizonyos szerkezetek lényegesek, amik a jelen számára jelölnek ki és kínálnak lehetőségeket”¹⁶

Bibó számára az emberi társadalom fejlődése nem mindig szükségszerű, hiszen csak ott fejlődik, ahol az emberi társadalom fejlődése elindul valamilyen értelmes gyarapodás útján. Így el kell utasítanunk a „nagy történelmi törvények” gondolatát, s velük együtt az osztályharc marxi tételeit is, hiszen az emberek, az embercsoportok között nincsenek antagonisztikus ellentétek, a nézeteltérések mindig a megmerevedett társadalmi szituációk következményei. A társadalmi fejlődésről vallott nézetének alapja az a megközelítésmód, amellyel Bibó nem az ideológiák, hanem a létmozgások szerint gondolkodik, ezek ezért nem is lehetnek olyan tiszta változatok,¹⁷ mint a liberalizmus vagy a szocializmus. Az egyetlen járható út számára, ha a szabadság olyan köztes technikáit találja meg, amely minden társadalmi formációban többé-kevésbé megvalósítható.

Társadalom-felfogásában a keresztény filozófiai alap szintén jól érzékelhető. Számára a humánium azonos Krisztus tanításának a követésével, amely szerint a lelkek Isten előtt egyenlők. A hatalom nem igazolható önmagában, csak addig, amíg erkölcsösnek nevezhető, a hatalom mércéje ezért nála a keresztény erkölcs lesz.

A leírtak után könnyen értelmezhetővé válik Bibó álláspontja, amely szerint a társadalomfejlődés fokmérői a társadalom belső egyensúlya, fokozódó

¹⁴ A nemzetközi egyensúly megteremtésének fontossága Bibó életművében igen jól nyomon követhető: a kérdésnek több tanulmányt is szentelt. Csak a három legjelentősebbet említjük: „Az európai egyensúlyról és békéről”; „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”; „A nemzetközi államközösség bénultsága”

¹⁵ Bibó István: „Az európai társadalomfejlődés értelme”, in *Válogatott tanulmányok III.*, Magvető, Budapest 1986, 5-125. o.

¹⁶ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Magvető, Budapest 1983, 5. o.

¹⁷ Sándor Iván: *Leperegnek a nyolcvanas évek. A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka*, Magvető, Budapest 1988, 287. o.

erőszakmentessége (amely a félelem csökkentésével a szabadságot teljesíti ki) és a társadalom egészét kielégítő igazságossága.¹⁸ Érdemes megjegyeznünk, hogy Bibó István az európai társadalomtörténetet a kultúrák történeteként ábrázolja. Miután értékrendjében kardinális helyet foglal el a szabadság és a félelemmentes élet, figyelme főként olyan „kísérletek” felé fordul, ahol a társadalomszervezés legfőbb céljává az erőszak mennyiségének csökkentése válik. Mint írja: „Az, hogy a szabadság és a félelemmentes nyugodt értelem uralmát állandósítani, intézményesíteni lehet, lényegileg két nagy kultúrkörben vetődött fel. Az egyik a görög-római kultúrkör, a másik a kínai.”¹⁹ Mindkét kultúrkörben a kísérlet elsősorban a misztikus és szakralisztikus világban zajlik, azonban míg Kínában egy alapvetően etikai rendszeren (Konfuciuszén) épül fel a moralizált, racionalizált és humanista államvezetés, a görög és római világ szerint újabb és újabb alkotmányformákkal valósítja meg azt. Ezzel kapcsolatban Bibó összefüggést lát a zsarnoki társadalom és a miszticizmus, illetve a szabadabb társadalom és a vallás racionalitása között. A görög-római próbálkozás a Római Birodalom bukásával le is zárul, hogy átadja helyét a máig legjelentősebb kísérletnek, a keresztény társadalomszervezésnek. A társadalom szervezésének ez az új, racionális és moralizáló kísérlete a krisztusi alapokból táplálkozva Augustinus életművéből indul ki. Augustinus *De civitate Dei* c. művében azt fejti ki, hogy minden hatalom a bűnbeesés következménye, ezért csak annyiban igazolható, ha célja a bűnbeesés következményeinek csökkentése; a hatalomgyakorlás tehát csak valamilyen morális célja révén kaphat igazolást.²⁰

Ez a felfogás valódi jelentőségét a nyugati kereszténységben nyerhette el igazán, mivel Nyugaton alakult ki egy olyan értelmiségi elit-réteg – a papi-klerikus –, amely, elfogadva az ágostoni alapokat, a társadalomszervezés elveivé tehetette őket. A középkori keresztény hűbériségben az emberek életét nem a központosított uralmak szabták meg, hanem a kis körökben megvalósuló személyes és kölcsönös szolgáltatások sora, amelyek az egymást egyensúlyban tartó társadalomszervezeten alapultak, s amelyekbe az emberek szakmájukkal és családjukkal tartoztak bele.

Nyugat-Európában tehát a hierarchikus társadalom az alap amelyet mindenki a vallásos világkép alapján igazságként fogad el –, de a hatalmi pozíciókhoz (papság, katonaság) társadalmi funkciók, erkölcsileg szankcionált kötelességek tartoznak. Ehhez a fejlődéshez csatlakozott a XI. századtól elterjedő írásbeliség révén egy felvilágosodó értelmiségi-igazgatási réteg. A kialakuló jogtudó értelmiség egyrészt jogilag rögzítette és racionalizálta a már meglévő társadalomszervezeti formákat, másrészt nagyban hozzájárult az erőszak- és

¹⁸ Bibó István: „Az európai társadalomfejlődés értelme”, i.k. 55. o.

¹⁹ Uo. 13. o.

²⁰ Ld. Bibó István: „Az államhatalmak elválasztása egykor és most”, in *Válogatott tanulmányok II.*, Magvető, Budapest 1986, 371. o.

félelemnennyiség csökkentéséhez. A XIII–XIV. századtól ugyanis egymást érik a királyi hatalom visszaszorítására irányuló elméletek.²¹ Ez a társadalmi rend mintegy elősegítette a bibói társadalomfejlődés-elmélet igazolását: hosszú időre biztosította a társadalmi egyensúlyt, a fent említett okok miatt csökkentette a hatalom erőszakosságát, valamint megteremtette az igazságosságot azzal, hogy a vallás legitimitásával szinte minden ember a valóságot Istentől eredő igazságként fogadta el.

Az európai társadalomfejlődésben ezután a reformáció hoz döntő fordulatot. Jelentősége abban nyilvánul meg Bibó számára, hogy „segített létrehozni egy olyan erkölcsileg nagy igényű emberfajtát, amelynek aztán a politikai szabadságra nézve is nagyobbak lettek az igényei”²² Ez vezetett a szabadságprogramok vallás-, szólás- és sajtószabadság stb. gyakorlati megvalósításához, vagyis ahhoz az állam- és társadalomelméleti elképzeléshez, hogy a zsarnok uralkodó megfosztható a trónjától, illetve felelősségre vonható.

Az Angliából és Hollandiából kiinduló szabadságjogok európai rendszere – éppen a reformáció miatt – organikusan nőtt ki a keresztény társadalomszervezési elvekből (amelyek viszont a görög-római politikai gyakorlatban gyökereztek). Ezt az örökséget a francia forradalom teljesítette ki, amelyet Bibó „az európai történelemnek egyszerre a legsikeresebb és a legsikeretlenebb forradalmának”²³ tart. Sikerességét a társadalom racionális átszervezése, s ezzel együtt egyetemes szabadságtechnikák megjelenése adta. A modern állam ismérvei jelentek meg: a népszuverenitás elve, a képviselő elve, az államhatalmi ágak elválasztása és az alapvető emberi- és polgári jogok kodifikálása. Ugyanakkor sikertelenségét és negatív hagyatékát az 1792-1795 közötti terror által keltett félelem adta, ami egyrészt megteremtette a „reakciós” és a „forradalmár” típusait, másrészt „a félelemnek és megrázkódtatásnak ez az állapota hozta létre a politikai lelkületnek azokat a szertelen és romantikus képleteit, amelyek Európa politikai életét egyensúlytalanná tették”²⁴ A legmodernebb társadalomfejlődés ezeken az alapokon, a szakszerű hivatali-értelmiségi réteget felhasználva, a szabadság kis köreit lebontva, egyetemes érvényű emberi szabadságot alakított ki, amely lehetővé tette az igazi, demokratikus közösségi érzés kialakulását.

A közép-kelet-európai társadalomfejlődés, szemben a nyugattal, nem a társadalmi erőviszonyok mozgásán és előrehaladásán nyugodott, hanem éppen ellenkezőleg: a struktúra megmerevedésén. Itt nem volt sem megfelelő polgárság, sem megfelelő értelmiség, amelyik irányítani tudta volna a racionális, humánus és

²¹ Pap Gábor: *Vázlat az alkotmányeszmé szellemtörténeti fejlődéséről*, ME ÁJK Államtudományi Tanszék, Miskolc 1997.

²² Bibó István: „Az európai társadalomfejlődés értelme”, i.k. 64. o.

²³ Uo. 40. o.

²⁴ Bibó István: „Az európai egyensúlyról és békéről”, i.k. 308. o.

morális társadalomszervezési elveket.

Bibó a magyar történelem szintézisének alapjaiként a „torzult formák” és a „zsákutcák” fogalmait teszi meg. A magyar történelmet ugyanis „egy háromfázisú mozgás képleteként fogta fel”:²⁵ az államalapítás után öt évszázadon át a magyarság „alkatilag” is a Nyugathoz tartozott, ám ebből a helyzetből történeti katasztrófák Mátyás halála, a főnemesség hatalma, a török uralom kiszakították, és egyben belekényszerítették egy statikus, kelet-európai jellegű szerkezetbe, hogy később ez a folyamat a „torzulások” miatt 1867 után „zsákutcába” jusson.

Bibó társadalomtörténeti elemzései mögött jól láthatóan olyan szerkezeti kapcsolatok feltárása húzódik meg, amelyből kirajzolódik az egyértelműen optimista „bibói” modell: az emberi szabadság a jövőben, tudatos tervezéssel, megvalósítható.

Szabadság és demokrácia

Bibó István politikai filozófiájában a szabadság és a demokrácia fogalma szorosan összetartozik. Bibó viszonylag korán, a „Kényszer, jog, szabadság”²⁶ c. tanulmányában foglalkozik a szabadság lehetséges jogi megközelítésével. Meglátásunk szerint egy sajátos szabadságelmélet húzódik végig az írásán. A szabadság nála a kényszer ellenpólusa, amely – a társadalomra koncentrálnak – mentességet jelent az idegen törvényszerűség alól. A szabadságot éppen az idegen törvényszerűségektől (kényszerektől) való mentesség átélése adja, „ennek értelmében társadalmi realitása csakis a személyesen átélt szabadságnak van, helyesebben: nem a szabadságnak, hanem a szabadság élményének. Minden más szabadság csupán posztulált, de nem valóságos szabadság”²⁷

Az egyéni szabadság így „objektíválódott” szabadságként fogalmazódik meg, s az egyéni szabadságok szabadságjogokká állnak össze, amennyiben a jog kényszerétől mentesek tudnak maradni. Ez az elvont szabadságideológia a saját keretein belül ugyan nem mindig volt képes értelmezni a társadalom jelenségeit, de mégis alkalmas volt arra, hogy később „az európai társadalomfejlődés értelmét” ebben láthassa meg Bibó.

A fentiekben vázolt elvont szabadságfogalom válik konkréttá és teljessé az európai társadalomfejlődésben, s itt sem az ünnepélyesen deklarált elvek összességéeként tűnik fel, hanem a társadalom mindennapi tevékenységének jellemzőjeként.²⁸ Mivel Bibó mindig a szabadság álláspontjáról beszél, ezért nála a

²⁵ Ld. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, i.k. 6. o.

²⁶ Bibó István: „Kényszer, jog, szabadság”, in *Válogatott tanulmányok I.*, Magvető, Budapest 1986, 5-149. o.

²⁷ Uo. 40-41. o.

²⁸ Deák Ágnes: „Bibó István politikatudományi előadásai a szegedi egyetemen, 1946-47”,

szabadság nem relatív fogalom, hanem abszolút érték. A szabadság mind teljesebbé és emberibbé tétele így válik Bibó politikai filozófiájának az egyik vezérmotívumává.

A szabadság megvalósulásának egyik záloga az, hogy a közösség saját egyensúlyát megőrizze a társadalmi viszonyok állandó változása, alakulása közben. Ezért lesz Bibónál a szabadságintézmények (parlamentarizmus, sajtószabadság, törvény előtti egyenlőség stb.) fokozott kiépülése a félelemmentes, nyugodt élet biztosítása. S a demokrácia-kép ezen a ponton kapcsolódik össze igazán a szabadságfogalommal. A demokrácia fő feladata ugyanis, hogy mindenki a szabadsággal élni tudó emberré váljon. Bibó méltán elhíresült megfogalmazásában: „Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni.”²⁹

Demokrácia-képében Bibó különbséget tesz az ókori és a modern demokrácia között, természetesen nem tagadva a görög örökség fontosságát. Az ókori demokrácia sok ember uralma volt, de többeket kizárt jogai gyakorlásából, s gyakran törékenynek, demagógnak bizonyult. A modern demokrácia az uralom megszüntetésének a célját tűzte ki, s ezért lett alapvető erkölcsi követelménye az egyenlő emberi méltóság biztosítása.

Mindezek után nem meglepő, ha Bibónál a demokrácia erkölcsi kategóriaként jelenik meg. A demokratikus közösségi érzésnek is az adja meg igazi erkölcsi méltóságát, hogy a nép és a nemzet egyneművé válik benne. A demokrácia azonban hosszú távú fejlődés eredménye, bár kétségtelen, hogy minden nagy demokrácia kiindulópontjaként egy-egy forradalom áll. A demokrácia és a forradalom kapcsolata rendkívül szoros, hiszen Bibónál a demokrácia egy lelki felszabadulást jelent, elsősorban az isteni, születési vagy egyéb természetfölötti politikai hatalom lélektani nyomása alól, ezért „először az emberi méltóságnak egy alapvető felkelésére van szükség”³⁰

A jövő társadalom elveiről

Bibónak a jövő helyes társadalomról alkotott elképzeléseiben orientáló, kritériumjellegű funkciót töltenek be a társadalom belső egyensúlya, a félelemmentesség csökkentése és az igazságosság. Végül soron az európai fejlődés kiteljesedését a „kölcsonös szolgáltatások társadalmának” felépítésében látta. Ez a társadalom azonban csak az európai fejlődés optimális menete esetén valósulhat meg, amely létrejöttét semmiféle objektív törvényszerűség nem garantálja: csakis az európai politikai közösségek és az ebben élő egyének helyes döntéseinek sorozatán keresztül valósulhat meg. Kovács Gábor szerint „nem kétséges, hogy ez

Holmi, 1993. évf. 6. sz., 824. o.

²⁹ Bibó István: „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”, i. k. 220. o.

³⁰ Bibó István: „A magyar demokrácia válsága”, in *Válogatott tanulmányok II.*, Magvető, Budapest 1986, 50. o.

a számára ugyanúgy a reális utópia kategóriájába tartozó társadalmi modellt jelentett, mint ahogyan reális utópiának minősítette az európai intézmények optimális működtetésére vonatkozó terveit”³¹

Bibó figyelmeztet azonban az értelmiségi zsarnokság veszélyeire is. Ez a folyamat szerinte mind a szocialista átalakulás-, mind a kapitalizmus fennmaradásának területén megfigyelhető: keleten az egypártbürokraták, nyugaton pedig a technokraták tekintik magukat a szabadságprogram haszonélvezőinek, ezért próbálják meg működtetni az értelmiségi uralmat, adott esetben az értelmiségi zsarnokságot. Ez a társadalomfejlődés egyik legnagyobb veszedelme. A jövőben, „a kölcsönös szolgáltatások társadalmában” nem képzelhető el technokrata, technikai és értelmiségi uralkodó, hiszen ez éppen a társadalom elnevezését hazudtolná meg. (Természetesen Bibó nem a szakszerű értelmiségi-hivatalnoki réteg létét és létjogosultságát kérdőjelezi meg.) A jövő társadalmát az európai fejlődés optimális menete valósítja meg, azonban nem mondhatunk le a társadalmi tervezésről. A társadalmi tervezés bibói fogalma a társadalmi technikák olyan új módszereit takarja, amelyek egyfelől a társadalmat védik meg attól, hogy az államhatalom pusztá függelékévé váljon, másfelől a hatalom humanizálásával a szabadság érdekeit szolgálják.

A jövő társadalmában meg kell valósítani a társadalom és az állam intenzív és folyamatos egymásrahatásának a feltételeit, annál is inkább, mivel az államszervezet a társadalmi egységek „aprómunkájára” van alapítva.³² Bibónak a jövő társadalomról alkotott nézeteiben így olvadnak össze az állam- és társadalomszervezési elvek.

A helyes társadalom víziójának elemei a következők: elsősorban a klasszikus szabadságintézmények helyes működése, vagyis a népképviselő, az önkormányzat, az ellenőrzött végrehajtó hatalom, a bírói függetlenség és a szabadságjogok katalógusának megvalósulása a társadalomban a legalapvetőbb követelmény. Szintén fontos elem a hatalmi ágak elválasztásának bibói továbbfejlesztése, amelyben Bibó – szem előtt tartva az egyre differenciáltabbá váló társadalmakat a bírói függetlenséghez hasonlóan szükségesnek tartja a nevelő, tudományos és „tömegkultúráló” funkció függetlenségét is.³³ A tulajdonviszonyokban a mamuttulajdon felszámolására van szükség, ám nem zárhatók ki a szabad piac formái (tőke, kölcsön, vállalkozási kedv). A tulajdonviszonyok változása közben mindig meg kell őrizni az emberi

³¹ Kovács Gábor: „Elit, közösség és kizsákmányolás Bibó István gondolatvilágában”, i. k. 15. o.

³² Deák Ágnes: „Bibó István politikatudományi előadásai a szegedi egyetemen, 1946-47”, i. k. 822. o.

³³ Bibó István: „Az európai társadalomfejlődés értelme”, i. k. 75. o. – A mai szakirodalom is elismerően szól Bibónak a hatalmi ágak elválasztásáról szóló újfajta felfogásáról, ld. pl. Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan*, Osiris, Budapest 1998, 227. o.

személyiséget hordozó, az emberi szabadságot biztosító értékeket.

A társadalom egyre differenciáltabbá válásával fontos a szakszerű értelmiségi munka becsülete, amely segítségével a szakértelem és a demokratikus önkormányzati lehetőségek együtt valósulnak meg. Sajnos egyes történelmi időszakokban – mint tudjuk – a kontraszelekció mértékét az értelmiségen belül a „kezelhetőség”, és nem a szakértelem szabta meg.

Végül az utolsó probléma, amelyet a jövő társadalmában orvosolni kell, a marginális helyzetbe kerülő emberek nyomorúsága, hiszen a társadalmi kölcsönösség társadalomfilozófiai alapelve Bibónál csak így lehet teljes. Össztársadalmi felelősséggé válik, hogy a faji kisebbségeket, az elhagyott, magányos embereket és a lecsúszott rétegeket bevonják a társadalmi javak élvezetébe. A kapitalizmus és a kommunizmus közös bűne és negatív hagyatéka ugyanis, hogy főként a termelésben részt vevő rétegeket favorizálta, elhanyagolva ezeket az embereket.

Az a jövőkép, mely a fenti teljesség megvalósítását tűzi ki célként maga elé, egyúttal azt is jelenti, hogy van az emberi társadalom fejlődésének olyan állomása Bibó politikai filozófiájában, amelyben a társadalom belső egyensúlya, a társadalmi igazságosság és a félelemmentes élet bibói követelményei teljes egészében megvalósulhatnak. Bibó Istvánt talán éppen ez az örök optimizmusa avatja a XX. század egyik legnagyobb magyar gondolkodójává.

Gondolatsorunk végén politikai filozófiájának, sőt talán életművének értékelését a Bibónak kijáró tisztelettel saját szájába adjuk: „Tudom, hogy az én művem [...] végsőleg naiv [...]. De ha mégannyira is tudhattam és tudom, hogy az ilyenféle művekben rejlő belső igazság csak nagyobb időkifutásban érvényesülhet, mégis közvetlenül ezeket az írásokat az a nem tudom, milyen kevés hányadnyi eshetőség élteti és íratja, hogy hátha ott és akkor hatnak, amikor és ahová íratnak. Minthogy ez a szenvedélyes igyekezet íratna és íratja tovább velem ezt a művet, bevallom, leperog rólam minden okos beszéd, mely ennek kilátástalanságát igyekszik bizonyítani.”³⁴

³⁴ Bibó István: „Levél Londonba, Révai Andrásnak, 1968”, in Litván György – S. Varga Katalin (szerk.): *Bibó István (1911-1979). Életút dokumentumokban*, Osiris–Századvég, Budapest 1995, 593. o. (200. sz. dokumentum)

BIZALOM ÉS KORRUPCIÓ: SZEREPÜK, HATÁSAIK, FORRÁSAIK, ÖSSZEFÜGGÉSEIK ÉS ALAKULÁSUK MAGYARORSZÁGON

HAVASI VIRÁG

A bizalom kérdésköre kiemelkedő szerepet kapott a gazdaság és kultúra kapcsolatainak vizsgálatában. Mivel függ össze ez a kitüntetett szerep? Többen felhívják a figyelmet, hogy a jól működő piac előfeltétele a bizalom (Arrow, Fukuyama, Raiser). A bizalom, a kölcsönösség és információs hálózat olajozza a gazdasági tevékenységet. Segíti pl. a pénzügyi tranzakciókat, ha az emberek bíznak a szerződéses kapcsolatokban és a befektetések biztonságában. Egy olyan társadalomban pedig, ahol kevés a bizalom, nehezen szakítható meg az alacsony bizalom, alacsony befektetési arányok és szegénység ördögi köre. Különösen ott fontos a bizalom szerepe, ahol gyenge a külső kényszer. Ha a bíróságok nem tudják kikényszeríteni a szerződések teljesítését, felértékelődnek a bizalmi kapcsolatok, hírnév, reputációs mechanizmusok. Knack és munkatársai kutatási eredménye szerint a bizalmi mércéjükön elért minden 7 pontos emelkedés a GDP-hez viszonyított befektetési arány 1 %-os emelkedéséhez vezetett, és minden 12 pontos emelkedés a GDP 1%-kal nagyobb növekedéséhez. (A világ helyzete 2004.)

A morális bizalom hatása és forrása ellentétes a korrupcióéval, bár ezt egyesek, mint később látni fogjuk, kétségbe vonják. (Uslaner–Badescu 2005.) Bár e kétségeket félretéve, de mi is indokoltnak tartjuk a bizalom szerepének elemzése kapcsán a korrupció és a gazdasági élet összefüggéseire is kitérni. A korrupció elleni gazdasági érvek a következőkben foglalhatók össze:

A korrupció árt a gazdasági növekedésnek, mert ahol a gazdasági tevékenységre vonatkozó szabályokat önkényesen alkalmazzák, ahol a tulajdonjogok nem garantáltak és a közigazgatási szolgáltatások színvonala alacsony, ott a gazdasági környezet bizonytalanná válik. Mindez visszafogja a magánberuházásokat. Ugyanakkor a meglévő beruházások hatékonysága is csökken és nőnek a közberuházások költségei. Csökkennek a külföldi direkt beruházások lehetőségei, torzul az árrendszer. Az alacsonyabb költségvetési bevételek és magasabb kiadásigények miatt tarthatatlan költségvetési helyzet teremődik. Az erőforrások elosztása nem hatékony. (Krasztyev–Ganyev 2005.)

A magas korrupció általában kevesebb oktatásra költött pénzzel jár együtt: 2,38 pontnyi esés a CPI-ben (a korrupció-észlelési-indexben) a GDP fél százalékának megfelelő mértékben növeli e kiadásokat. A korrupciós bürokraták ugyanis olyan irányba próbálják terelni a kiadásokat, ahol hatékonyabban tudnak kenőpénzt szedni. (Lipset–Lenz 2000.) Paulo Mauro regresszió-analízise szerint 2,4 pont esés a CPI indexben 4 százalékpontot hoz a GNP növekedésben. (Idézi

Lipset–Lenz 2000.) A gazdasági érveken kívül negatív hatásai a korrupciónak, hogy a jólétet tisztességtelenül rontja, mert a korrupció generálta költségek a társadalom sebezhetőbb rétegeire rakódnak. (Krasztyev–Ganyev 2005.)

Mit is értünk bizalmon és korrupción?

Az *általános* (egyres szerzőknél: társadalmi) *bizalom* az olyan emberekbe vetett hit, akiket nem ismerünk, s akik mások és valószínűleg másként gondolkodnak, mint mi. A másokba vetett hit alapja az empátia: az aranyszabály, hogy másoktól is azt várom, amit magamtól. (Uslaner–Badescu 2005.) A *stratégiai bizalom* tapasztalatokon alapul, a családtagok, barátok, munkatársak iránt érzett bizalom. De stratégiai bizalmon alapulnak a korrump ügyletek is, mert ezek is megkívánják a bizalom bizonyos fajtáját. (Uslaner–Badescu 2005.)

A bizalom-típusok egy másik lehetséges megközelítési módja, hogy milyen területen vizsgáljuk létét vagy hiányát. Az üzleti életben, vagy a politikában, az igazságszolgáltatás, vagy a sajtó viszonylatában stb. Nevezhetjük e felosztást *funkcionális megközelítésnek*. E szférák is jellemezhetők azzal, hogy magas-e az irántuk megnyilvánuló általános bizalom, illetve, hogy milyen stratégiai jellegű bizalmi kapcsolatok működnek bennük.

A korrupció meghatározására több, hasonló tartalmú definíció is kínálkozik. A korrupció Lipset szerint egyéni haszon-közösségi költségen; Claus Offe meghatározásában nyilvános döntések vétele és eladása. Offe a korrupciót típusokra bontja, miszerint létezik magánkorrupció, elit és nem-elit szereplő közötti korrupció, politikai korrupció, de ide tartozik a klientúra-építés is, mely erkölcsi és jogi megítélését tekintve határeset, s végül az elit és elit közti viszony, mely szintén határeset a korrupció és alkudozás között.

Milyen tényezők befolyásolják a korrupciót és a bizalmat?

Bizalom és társadalmi tőke

R. Putnam szerint a társadalmi bizalom forrása a hatékony, széles körben beágyazott civil társadalom. (Putnam 1993.) Bo Rothstein szerint a kapcsolat fordított. Ha magas a bizalom az állam és intézményei felé, virágzó lesz a civil társadalom. (Rothstein 2005.)

Elméleti oldalról kritizálható a putnami vélemény amiatt, hogy léteznek a civil társadalomnak olyan szervezetei, melyek épp, hogy csökkentik a társadalmi bizalmat, nem növelik (vallási, politikai, etnikai szegregációhoz vezető szervezetek, legszélsőségesebb példa erre a terrrorszervezetek). Putnam válasza, hogy a társadalmi tőkének is van sötét oldala, használható jóra és rosszra, miként valamennyi tőke. Az empirikus probléma pedig abban rejlik, hogy egyéni szinten nincs korreláció az önkéntes társulásokban való részt vétel és a társadalmi bizalom magasabb foka között, csak makroszinten. Szerintünk az ellentmondás feloldható,

hisz amennyiben az egyének azt tapasztalják, körülöttük virágzó civil társadalom létezik, személyes tagságuk hiányában is bízhatnak működésében.

Bizalom és korrupció

A mások iránti bizalom és a korrupció között tagadhatatlan az összefüggés, de ahogy Uslaner megállapítja, ott függenek össze, ahol kicsi a korrupció szintje. (Uslaner–Badescu 2005.) Szerinte jobb mérőszáma a korrupciónak a kormányokkal szembeni bizalom. Ez ellen is lehetne érvelni, hisz a tapasztalatok szerint a „jól működő” országokban sem nagyobb a kormányok iránti bizalom, ahogy arról már korábban beszéltünk.

Korrupció-indikátorok

A korrupció mérése problematikus, mivel amely országokban erkölcsi rosszállás kapcsolódik hozzá, ott rejtegetik, és így nehezen megfigyelhető, ahol viszont megítélése nem ilyen negatív, ott csak a külső megfigyelő számára jelentkezik korrupciónaként, az érintett társadalom tagjai szempontjából inkább nem-polgárbarát működést jelent. Claus Offe (2005) a társadalmi tevékenységeket három típusba sorolja: politikai, piaci és közösségi tevékenységek. Szerinte e tevékenységi körök és végrehajtási módok a modern társadalmakban elkülönülnek, a törzsi társadalmakban és a kommunista rendszerekben nem, vagy nem határozottan. Ezeket a helyeken a korrupciónak nincs erkölcsi értelmezése.

A korrupció szintjének mérésére szolgáló egyik legnépszerűbb mutató a korrupció-érzékelési index. Az adott országban szakértőket kérdeznek meg, hogy mekkora szerintük a korrupció szintje, akik 0-tól 10-ig terjedő skálán osztályozzák azt: a 0 érték jelenti a legkevésbé korrump társadalmat, a 10 a leginkább korrumpat. Lipset a következő tényezők és a korrupció között talált összefüggést:

Szegénység, jövedelmi egyenlőtlenség a korrupció ösztönzője. Ennek oka lehet, hogy a nagyobb gazdagság csökkenti a korrupcióból származó anyagi előnyök határértékét, és a büntetés alternatív költsége is nő a jövedelemmel.

A világgazdaságba való integrálódás, melyet a nemzetközi kereskedelemmel lehet például mérni, csökkenti a korrupciót.

A gazdasági fejlődés a demokratizáláson keresztül csökkenti azt. (Lipset–Lenz 2000.)

A magas teljesítménymotivációs országok alacsony jövedelemmel a legkorrumptabbak (Oroszország, Dél-Korea, Törökország; a dánok, svédok norvégok a legkevésbé korrumpat).

Merton szerint minden társadalmi rendszer meghatároz kulturális célokat és elfogadott eszközöket az elérésükre – akik eszerint cselekszenek, komformisták. De vannak nemzeti kisebbségek, anyagi, szellemi erőforrásban hiányos rétegek,

akiknek nincs hozzáférési lehetőségük ezekhez az eszközökhöz. Ők korán felismerve nem konvencionálisan (bűnözve vagy újítva) próbálják elérni azokat. Treisman a *kulturális tényezők* közül a *protestantizmus* és a *brit gyarmati múlt* korrupciót csökkentő hatását fedezte fel. A katolikus, ortodox és anglikán egyházak hívői a bűnbocsánat intézménye miatt elnézőbbek a bűnnel szemben. A protestánsok egyedül állnak isten előtt – mondja Weber. Harrison és Banfield a *kiterjedt és erős családi kapcsolatok*at is a korrupció forrásának látja. (Harrison 2000: „Underdevelopment is a state of mind”; Banfield: *The moral basis of a backward society*.)

„Alkalmazott bizalom”

A kutatások tanulsága szerint a különböző területeken mérhető bizalmi szintek nem függenek össze. Így például Holmer megállapítja, hogy az *üzleti bizalom* annál nagyobb egy országban, minél tisztességesebbek és pártatlanabbak a bírósági eljárások, ugyanakkor nem mutat korrelációt az általános bizalommal. A bizalmatlanságot az általa elemzett kutatásban a cégek által kért előrefizetés gyakoriságával mérték, s azt találták, hogy mértéke kisebb a gazdagabb és jobban kormányzott országokban. A BEEPS (Business Environment and Enterprise Performance Survey), 26 rendszerváltó ország 6600 cégével készült felméréseinek elemzése alapján állítja ezt Holmer. Az üzleti bizalmatlanságot az előrefizetés gyakoriságával azonosították.

Egy másik példa Rothstein kutatási eredménye, aki azt találta, hogy Svédországban a társadalmi bizalom szintje magas, a hatóságok iránti bizalom szintén magas, de alacsony a pártok és parlament iránti. Ugyanakkor a korrupció szintje alacsony. (Rothstein 2005.)

Bizalom és korrupció Magyarországon

Az állam a bizalom lerombolásában aktív szerepet töltött be a kommunista rendszerekben. (Howardot idézi Uslaner–Badescu 2005.) Ezekben az országokban veszélyes volt a bizalom, a korrupció mindent átszőtt. Csak közeli barátokra támaszkodhattak az emberek, és az egymásban bízók hálózatokat alakítottak ki (sorban álltak hiánycikkért, segítették egymást stb.). Putman szerint ez az első lépcsőfok a bizalom megteremtésében, de talán inkább Gibsonnak van igaza, hogy e kapcsolatok helyettesítették a szélesebb szociális hálókat. (Idézi Uslaner Badescu 2005.) A rendszerváltással a bizalom szintje tovább csökkent.

Általánosságban az előbbieket mondhatjuk el a volt szocialista országokról, de nem lehet egy kalap alá venni őket. Például Romániában Uslaner szerint az emberek hozzáédződtek a korrupcióhoz. Ma sem ítélik el társaikat, akik ezt kihasználva próbálnak boldogulni. Zavarja őket a korrupció, de úgy érzik, nem tehetnek ellene semmit. A kormányok korrumpáltak ugyan, de a fontos az, hogy a rendszer gazdaságilag hatékony legyen. A korrupciónak így csekély hatása van az

emberek közötti bizalomra Romániában.

Egészen más történt Magyarországon. A rendszerváltás után Csepeli szerint „a közvéleményt sokkolta az átmenet hirtelensége és mélysége [...] az emberek a morális eszmények biztonságosnak vélt menedékébe húzódtak, ahonnan a gazdasági átmenet jelenségei még viszolyogtatóbbnak tunktek. Az átmenetet az igazságosság, a tisztesség és a bizalom eszményeibe vetett hit perspektívájából nézve az emberek ott is korrupciót, tisztességtelenséget, igazságtalanságot, érdemtelen meggazdagodást láttak, ahol egyébként a piac normális működésén kívül nem történt semmi egyéb” (Csepeli 2005.) Apatikus társadalom jött létre, és a korrupció még jobban növekedett. Ezzel párhuzamosan azonban csökkent a lemaradók iránt érzett szolidaritás is.

A világvérték-kutatások (adatbázis a Gallup-ból) tanulsága szerint 1981-ben a magyar emberek 29,9%-a tartotta azt, hogy általában mindenkiben meg lehet bízni. Ez a világvizonylatban is alacsony érték tovább csökkent 2000-re amikor már csupán a kérdezettek 22,3%-a gondolta így. Ez az általános bizalom alacsony szintjét mutatja. Az alábbi táblázat az intézmények iránti bizalom alakulását foglalja össze.

	1981	2000
Egyház	45,5	45,3
Fegyveres erők	51,7	45,5
Jogi rendszer	76,6	44,2
Sajtó	64,5	30
Európai Unió	63	58
Nagy társaságok	64	44,7
Civil társadalom	34	44,6
Parlament		32,5

Láthatjuk, hogy 1981-ben kiemelkedő volt a jogi rendszerbe vetett bizalom és elég nagy bizalmat éreztek az EU, a sajtó és a nagy társaságok iránt is az emberek. Mind a négy intézmény irányában jelentősen megrendült a bizalom az ezredfordulóra. Egyedül a civil társadalom iránti bizalom növekedett, hiszen 2000-ben a legkevésbé a parlamentben és a sajtóban bíznak az emberek.

Ahogy csökkent az országban az általános bizalom, ezt pozitív változások is kísérték: felértékelődött a család szerepe, azon belül is a szűk családé. Ugyanakkor a családok száma csökkent (egyre több az egyedülálló és kevesebb a gyerek). (Cseh-Szombati megállapítása.) Mivel a mások iránti bizalom csökkenése együtt jár a hozzánk hasonlókkal kapcsolatos bizalom növekedésével, felértékelődött a barátság szerepe is. Különösen így van ez a fiatalok és a magasabb iskolai végzettségűek között, hiszen a kutatási eredmények szerint nekik van több barátjuk. (Utasi 2002.)

Harc a korrupció ellen és a bizalom megteremtéséért / megerősítéséért

A kormányok és nemzetközi támogatók a korrupciót institutionális problémaként definiálják. A megoldás is institutionális a szemükben: az állam kivonása a gazdasági szektorból, nagyobb áttekinthetőség, elszámoltathatóság.

Az állampolgár saját szempontjai szerint ítél, szerinte a korrupció nem institutionális, hanem erkölcsi alapú. Nem az intézményekre koncentrál, hanem az egyénre. A közvélemény számára a kérdés: kinek van haszna a korrupcióból. Számára vagy az elit cseréje a megoldás, vagy a beletörődés, hogy a hatalomnak velejárója a korrupció.

A hivatalnokok szerint gazdasági jelenség a korrupció, az inadekvát bérezés és becsületességre való ösztönzés gyengeségének következménye. a megoldás: ezeken változtatni. (Krasztyev–Ganyev 2005.)

A szociológusok többsége azt mondja, a bizalmat kell növelni a társadalomban, s az majd csökkenti a korrupciót. Uslaner szerint és szerintünk is a jobb élet fontosabb, mint az új intézmények.

Krasztyev érdekes tapasztaltról számol be a bolgár korrupcióellenes harcok kapcsán: milyen mértékben jellemző a közszféra alkalmazottaira, hogy direkt vagy indirekt módon nyomást gyakorolnak a polgárokra pénzbeni juttatások, szolgáltatások nyújtása érdekében? A bolgár korrupcióellenes kampány nyomán a korrupciós nyomás csökkent, de nem járt együtt a korrupció érzékelt szintjének csökkenésével (sem annak vélelmezett szintjére, sem a korrupcióra vonatkozó várakozás szintjére). Mik lehetnek ennek az okai? Krasztyev szerint az emberek nehezen szereznek tudomást a korrupció csökkenéséről. Ördögi kör ez, ugyanis ha nincs korrupciós ügylet, nem szól róla a média, s az egyén nem veszi észre a korrupció csökkenését. Ha a korrupcióellenes kampánnyal foglalkozik a média, az meg azt a benyomást kelti az emberekben, hogy még mindig éppoly magas a szintje. Kiegészíthetjük ezt azzal is, hogy a korrupcióészlelés nem rövid távon reagál a változásokra, csak hosszún.

Mindegyik véleményben van igazság, a teljes képet azonban együtt adják. S hogy még bizakodóbbak legyünk, idézzük Muellert! Szerinte a demokráciában az emberek jogokat kapnak érdekeik erőszakmentes érvényesítésére. A demokrácia lényege a fegyelmetlen, kaotikus és egyenlőtlen érdekjátssza, „minden egyes kormány kölcsönös megerősítésen alapuló szívességrendszer, ahol az emberek és a különböző csoportok speciális érdekeiket kívánják érvényesíteni. A demokráciát az különbözteti meg a többi rendszertől, hogy minden ember és csoport beszállhat a küzdelemben, nem csak azok, akiket a vezető vagy a vezetők épp preferálnak... Vannak a demokráciában is érdekek, melyek előjogokkal bírnak, de ez semmi azokhoz a privilégiumokhoz képest, melyeket a tradicionálisan preferált csoportok, például a hadsereg, az arisztokrácia, az egyház [...] élvezett.” (Mueller 2005.)

Irodalom

A világ helyzete 2004, Föld Napja Alapítvány

Banfield, E. 1967: *The Moral Basis of a Backward Society*, New York: The Free Press

Csepeli, Gy. Örkény, A. Székelyi, M. Barna, I. 2005: „Sikervakság: szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton”, in Kornai, J. Rothstein, B. Ackerman, S. R. (szerk.): *Tisztesség és bizalom a poszt szocialista átmenet fényében*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

Harrison 2000: „Introduction”, in Harrison, L. E. – Huntington, S. P. (eds.): *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, New York: Basic Books

Krasztyev, I. Ganyev, G. 2005: „Az ösztönzés hiánya: korrupció, korrupcióellenesség és újraválasztás”, in Kornai, J. Rothstein, B. Ackerman, S. R. (szerk.): *Tisztesség és bizalom a poszt szocialista átmenet fényében*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

Lipset, S. M. – Lenz, G. S. 2000: „Corruption, culture, and markets”, in Harrison, L. E. – Huntington, S. P. (eds.): *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, New York: Basic Books

Merton, R. 2002: *Társadalomelmélet és a társadalmi struktúra*, Budapest: Osiris

Mueller, J. 2005: „A demokráciával és a kapitalizmussal kapcsolatos attitűdök: a nyugati mérce”, in Kornai, J. – Rothstein, B. – Ackerman, S. R. (szerk.): *Tisztesség és bizalom a poszt szocialista átmenet fényében*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

Offe, C. 2005: „Politikai korrupció, fogalmi és gyakorlati kérdések”, in Kornai, J. Rothstein, B. Ackerman, S. R. (szerk.): *Tisztesség és bizalom a poszt szocialista átmenet fényében*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

Putnam, R. D. 1993: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: University Press

Rothstein, B. 2005: „A társadalmi bizalom és a kormány tisztessége – az ok-okozati mechanizmus”, in Kornai, J. Rothstein, B. Ackerman, S. R. (szerk.): *Tisztesség és bizalom a poszt szocialista átmenet fényében*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

Uslaner, E. M. Badescu, G. 2005: „Tisztesség, bizalom és jogi normák a demokratikus átalakulásban: miért tudja Bo Rothstein jobban megmagyarázni Svédországot, mint Romániát?”, in Kornai, J. – Rothstein, B. Ackerman, S. R. (szerk.): *Tisztesség és bizalom a poszt szocialista átmenet fényében*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

Utasi, Á. 2002: *A bizalom hálójája*, Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó

Weber, M. 2005: *Vallásszociológia: a vallási közösségek típusai*, Budapest: Helikon